

אני שחרחורת? כיצד הפכו יהודי אתיופיה 'ליהודים השחורים'

הבדלי גוון ושיער הם עתיקייומיין. אך האמונה בחשיבות העליונה של גוון ושיער, המחשבה שהגורמים הללו יכולים לארגן נכונה חברה ושהם מעידים על מאפיינים עמוקים יותר שאינם יכולים להימחות – זהו רעיון חדש [...]¹

מאמר זה הוא ניסיון להיסטוריוזציה של שיח צבע העור, או שיח השחורות, על אודות יהודי אתיופיה עד ערב עלייתם לישראל. על אף מרכזיות הנושא לא נעשו מחקרים רבים על העיסוק בצבע העור בישראל ובהשלכות התרבותיות והחברתיות של השיח על אודותיו.² גם כאשר מדובר ביוצאי אתיופיה, שצבע עורם – המכונה כעת לרוב שחור – הפך לסוגיה מכרעת בעיניהם ובעיני החברה הישראלית בכלל, מיעט המחקר להתמקד בנושא.³ רוב המחקר הקיים נעשה בכלים של מדעי החברה, ועיקר עניינו בהווה ובעבר הקרוב, אחרי הגירתה של הקהילה מאתיופיה לישראל, ובהקשר הישראלי בלבד. במאמר זה אני מבקש להרחיב את היריעה ומשתמש בכלים טקסטואליים, לעיתים אף

* אני מבקש להודות לד"ר יאיר עדיאל, עורך 'פעמים', ולשני הקוראים האנונימיים מטעם המערכת, שמהערותיהם החשובות למדתי רבות.

1 קואטס, עמ' 16-17.

2 לסקירה ביקורתית ראו: דהאן־כלב.

3 מחקרים רבים על יוצאי אתיופיה בישראל נוגעים בסוגיה במסגרת דיון רחב יותר. למחקרים ממוקדים ראו: קפלן, שחור ולב; בן־אליעזר; דהאן־כלב; סלומון.

מתחום מדעי הרוח הדיגיטליים, לשם היסטוריוזציה של סוגיית יהודי אתיופיה כיהודים השחורים.

כנקודת מוצא אני מבקש להבחין בין צבע עור כנתון ביולוגי לבין תיוג גזעי במונחי צבע. אין עוררין על כך שהאתיופים כהי עור מן האירופים. כאשר אדם פלוני מביע זאת – אפילו בניסוח (רדוקטיווי) במונחים של שחור ולבן – מעיד הדבר על חוש ראייה תקין ותו לא. לעומת זאת תיוגם של בני קבוצה כלשהי (או שיוכם הגזעי) כשחורים הוא תופעה חברתית שבבסיסה הבניה תרבותית, והקשר בינה לבין הנתון הביולוגי מתווך ומורכב. תיוג זה מתרחש בתרבות מסוימת, ותלוי במקום, בזמן ולפעמים אף בסוכנים ובאינטרסים ספציפיים. אני מבקש אפוא להתוות במאמר זה ראשי פרקים להשחרתם של יהודי אתיופיה כהבניה תרבותית. מכאן נגזרת המתודולוגיה, שמתרכזת בתקשורת ובמבעים פומביים (ספרים, עיתונים, כתביעית) המעצבים ומשקפים את התיוג החברתי. מתודולוגיה זו מתאימה לחקר השיח על קבוצות שהמגע ביניהן אינו ישיר, וגם מסיבה זו עוסק המאמר בתקופה שטרם עלייתם של יהודי אתיופיה לישראל.

א. משיח תיאולוגי לשיח אתנולוגי: ברטיה ובנימין מטודלה

בגיל שלוש עשרה פרסם ילד הפלא ז'אן-פיליפ ברטיה (Baratier, 1721-1740) את ספרו הראשון: תרגום צרפתי מועד של ספר המסעות העברי של בנימין מטודלה, הנוסע המפורסם בן המאה השתים עשרה. הספר ראה אור בשנת 1734 באמסטרדם.

גם מאה שנים קודם לכן, בשנת 1633, נדפס בהולנד ספרו של בנימין מטודלה במהדורה מוערת, בעברית עם תרגום לטיני, מאת ההבראיסט החשוב קונסטנטין ל'אמפרר (L'Empereur, 1591-1648).⁴ ל'אמפרר פעל במסגרת השיח התיאולוגי: הוא כפר באמיתותם של תיאורי היהודים העצמאים במזרח, הרווחים בספרו של בנימין, משום שקיומם לא התיישב עם הפרשנות הנוצרית לפסוק בברכת יעקב 'לא יסור שבט מיהודה ומחלק מבין רגליו, עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים' (בראשית מט, י). פסוק זה התפרש בנצרות כנבואה על אוברן עצמאותם של היהודים עם בוא המשיח; והא ראייה: מעט אחרי בואו של ישו נענשו היהודים ביציאה לגלות. לטענת ל'אמפרר, בנימין הפליג בגוזמאות

4 בנימין, ל'אמפרר.

על ריבונות יהודית בארצות רחוקות כדי לנגח את הנצרות. הפולמוס התיאולוגי בין הדתות מסגר במשך מאות שנים את השיח על יהודים במזרח.⁵ גם ברטיה, מאה שנה אחרי ל'אמפרר, עדיין פעל במסגרת השיח התיאולוגי. ב'דיסרטציות' שצירף לספרו הוא חוזר ושוב ושוב לסוגיית היהודים העצמאים.⁶ באחת מהן הקדיש עשרות עמודים ל'ממלכות כביכול [les prétendus Empires] שהיהודים מאמינים שעדיין יש להם באזורים שונים בעולם, ובה יופרכו דיווחיהם ודעותיהם'.⁷ ובכל זאת ניכר הברל משמעותי בין גישתם של שני המלומדים. לעומת ל'אמפרר במאה השבע עשרה, שטען בתוקף שהממלכות היהודיות שתיאר בנימין לא היו ולא נבראו, לא שלל ברטיה במאה השמונה עשרה את קיומן של כמה אפיזודות של שושלות יהודיות ריבוניות במהלך ההיסטוריה. כיצד מתיישב הדבר עם הפרשנות הנוצרית? 'כל השושלות הללו אינן סותרות את נבואת יעקב בבראשית מט, י, מפני שהיהודים הללו אינם יהודים במקורם [ces Juifs ne le sont point d'Origine]⁸ – אלא צאצאים של גרים קדומים או של עשרת השבטים, הסביר ברטיה. על כן אין הם בני שבט יהודה, נבואת יעקב אינה חלה עליהם, וריבונותם אינה סותרת את משיחיותו של ישו. ההבחנה הזאת פתרה בעיה תיאולוגית, אבל בד בבד כוננה תפיסה שונה של היהודים, תפיסה שהחלישה את הפן הדתי-האידיאי, הדגישה את המוצא הביולוגי, וערערה על ההנחה בדבר מוצאם המשותף של היהודים. השיח שינה את פניו: לא עוד שיח תיאולוגי מופשט על היהודים כקולקטיב גנרי אלא ניצנים של שיח אתנולוגי על קהילות יהודיות קונקרטיות, בעלות היסטוריה משלהן.

התמורה באה לידי ביטוי בהערה נוספת של ברטיה, על תיאורו של בנימין את העיר קאולם (או חאולם); ברטיה סבר שמדובר באי ציילון (סרי לנקה), אך כיום מקובל לזהותה עם עיר הנמל קולאם (Kollam) שבחוף מלבר (Malabar), רצועת החוף הדרומית-מערבית של הודו.⁹ בנימין סיפר כי 'כל בעלי הארץ ההיא שחורים, והיהודים כמו כן שחורים, והם יהודים טובים בעלי מצוות',¹⁰ וברטיה העיר על כך:

אגיד שתי מילים על היהודים שבנימין ממקם שם ואומר שהם שחורים. אם כך הדבר, הם התיישבו שם בהכרח לפני זמן רב [...] הנוסעים שלנו מעידים

5 ראו בהרחבה: הכהן, לא יסור; פוזננסקי.

6 בנימין, ברטיה, ב, עמ' 8, 27, 159, 184, 222, 266.

7 שם, עמ' 220–284.

8 שם, עמ' 266.

9 בנימין, אדלר, עמ' 63.

10 בנימין, אדלר, עמ' נט.

שבפגו [Pegu], כיום Bago במיאנמר] יש אנשים שחורים שאומרים שהם יהודים ושמתיימרים להימצא שם מאז ימי שלמה, ומוסיפים שהם הובאו לשם בידי צי אופיר של המלך. ייתכן בהחלט שהיו כאלה בציילון [...] אפשר שיהודים אלה הם שרידי עשרת השבטים, או בני הארץ שהתגירו בעקבות אבותיהם.¹¹

בעבור בנימין במאה השתים עשרה לא היו שום השלכות לצבע העור השחור – המוזכר רק פעמיים בספרו, בתיאור תושבי קאולם ובתיאור עבדים באזור מצרים.¹² ל'אמפרר, במאה השבע עשרה, עבר בשתיקה גמורה על סוגיית צבע העור, ומן הסתם לא ייחס לה חשיבות. ואילו ברטיה, במאה השמונה עשרה, הבחין בין יהודים אמיתיים ליהודים לא מקוריים, וביסס את ההבחנה הזאת על צבע העור: יהודים שחורים אינם יהודים מקוריים. יחד עם המוצא וההיסטוריה הספציפיים קיבלו הקהילות היהודיות גם גוף וצבע עור. עם זאת אצל ברטיה כמו אצל בנימין עדיין לא מדובר בקטגוריה של יהודים שחורים אלא רק בניסוח תיאורי – 'היהודים כמו כן שחורים', 'אנשים שחורים שאומרים שהם יהודים'.

ב. הולדת היהודים השחורים

בימי הביניים ובראשית העת החדשה לא נתפס צבע העור כתכונה מהותית; העמים השונים נחשבו שונים אלה מאלה בראש ובראשונה בדתם, בתרבותם, במעמדם, במוסריותם ובלשונם – ופחות מכך בגופם ובצבעם. תמיד הבחינו כמוכּן בגוונים השונים של העור האנושי, אך הקטגוריות היו גמישות ולא דיכוטומיות. למשל בסוף המאה השבע עשרה היה מי שסבר שהאפריקנים חלקם לבנים, חלקם שחורים וחלקם בצבע ממוצע; ובתחילת המאה השמונה עשרה נתפסו מתורגמנים ילידי גאנה כלבנים משום שהתנצרו.¹³ הזיהוי האנושי האוניוורסלי של הצבע השחור עם חשכה, לילה ומוות היה קיים מאז ומעולם, וגם השלכת הזיהוי הזה על צבע העור לא נעדרה, תמיד לרעת צבע העור הכהה יותר, אך גם היא הוחלה בעיקר ברמה הסמלית והמטפורית ולא כקטגוריית מיון קשיחה. כאשר כתב היירונימוס, מאבות הכנסייה במאה החמישית: 'אנחנו, שהיינו אתיופים, שינינו את עצמנו והפכנו

11 בנימין, ברטיה, א, עמ' 205.
12 בנימין, אדלר, עמ' נח-נט, טב.
13 הדסון, עמ' 249; וילר, עמ' 4.

ללכבים',¹⁴ סימל עבורו צבעו של האתיופי (המונח המקובל לאפריקני בעולם היווני-רומי) רק הפשטה של החטא, לא תכונה גופנית ובוודאי לא קטגוריה גזעית; כל אדם עשוי להיות אתיופי או להלבין כרצונו. בימי הביניים כבר נוצר אומנם קישור מסוים בין צבע העור השחור לבין עבדות – קישור שלא היה קיים בעת העתיקה¹⁵ – אך הוא לא היה גורף ומוחלט כבעידן העבדות האטלנטית.

לפעמים גלש הצבע מן הסמלי אל הפנטסטי: בגרמניה התרוצצו במשך מאות שנים סיפורים על יהודים אדומים, שהתגלגלו גם לספרות העברית והיידית,¹⁶ ואילו בטקסטים מאנגליה משלהי ימי הביניים ומראשית העת החדשה תוארו היהודים (והמוסלמים) לפעמים כלכבים, ככחולים, כשחורים – ואף כשחורים וחיורים (**black and pallid**) בעת ובעונה אחת.¹⁷

במהלך המאה השמונה עשרה נוצר במערב מושג הגזע במשמעותו המודרנית, ובשלהי המאה, בעיצומם של עידן הקולוניאליזם והעבדות האטלנטית, הפך צבע העור למוטיב הדומיננטי בהגדרתו של אדם ובסיווגו הגזעי.¹⁸ רוקסן וילר הראה כי בשנת 1711 עוד השתמש הסופר ג'וזף אדיסון (**Addison**) בצירוף **a black man** במשמעות אדם מושחת ותו לא, ללא כל קשר לאפריקנים, ואיך כבר במילוננו משנת 1755 טעה סמואל ג'ונסון (**Johnson**) בהבנת הדברים ופירשם כמתייחסים לצבע העור.¹⁹ ריבוי הגוונים הושטח לקטגוריות מועטות, ופשטה החלוקה הרת הגורל של המין האנושי למספר מצומצם של קבוצות שסומנו במילת צבע (שחור, לבן, בהמשך גם אדום וצהוב).

מה היה צבעם של היהודים? למעט מקרי שוליים נדירים ביותר,²⁰ נתפסו היהודים במערב כבעלי צבע עור רגיל (כעם שמוצאו בלוונט), לא שונים מהותית בצבעם משאר תושבי אירופה ואזור הים התיכון. זאת בניגוד לטענה הנשמעת לפעמים במחקר, כאילו נתפסו היהודים כשחורים.²¹ חוקר הטבע

14 צוטט אצל קורטס, עמ' 27; להרחבה ראו: גולדנברג.

15 תומפסון, עמ' 104.

16 גואו; פוס.

17 קפלן, הגוף היהודי.

18 הדסון; וילר.

19 וילר, עמ' 2.

20 האתנולוג הסקוטי רוברט נוקס (Knox, 1791–1862) בדבריו על 'המבנה האפריקני של היהודים' הוא מקרה נדיר כזה, והוא עצמו הודה שכל התיאורטיקנים האחרים שייכו את היהודים לגזע הקווקזי. לדבריו של נוקס ראו: קפלן, גזע, עמ' 85; וראו: הכהן, שחורות.

21 לטענה זו ראו בייחוד: גילמן. לביקורת עליה הקדשתי מאמר

הצרפתי רב ההשפעה ז'ורז' לואי דה בופון (Buffon, 1707-1788) הסביר שעורם של היהודים הספרדים שחום,²² ואילו האשכנזים בהירים יותר, אך בשני המקרים מדובר בצבע עור ים תיכוני או אירופי. יהודים שחורים לא הוזכרו אצל בופון. אך מעט אחרי זמנו, עם העמדת צבע העור במרכז והולדת האדם השחור, באו לעולם גם יהודים שחורים.

זכות הראשונים שמורה אולי ליהודים השחורים בלואנגו, ממלכה אפריקנית שהתקיימה במערב קונגו של ימינו. המיסיונר הגרמני כריסטיאן אולדנדורף (Oldendorp, 1721-1787), שפעל כשנתיים באיים הקריביים ובצפון אמריקה, ושפרסם ברבע האחרון של המאה השמונה עשרה, בשנת 1777, ספר על מסעותיו, שמע מפי שחור אחד מלואנגו על יהודים שחורים בארצו. על פי תיאורו הם אינם מוציאים מילה מפיהם בשבת, עוסקים במסחר, נראים כשאר האוכלוסייה, אך מבוזים ואין אוכלים בחברתם; את מתייהם הם קוברים בבית עלמין משלהם, ועל קירות הקברים הם מציירים נחשים ולטאות – המיסיונר שיער כי הכוונה לאותיות.²³ מאז הוזכרו היהודים השחורים בלואנגו שוב ושוב במשך מאה שנים ויותר: חוקר המקרא החשוב יוהן דויד מיכאליס (Michaelis, 1717-1791) קיווה לחקור את נוסח כתבי הקודש שבידיהם;²⁴ ג'יימס פריצ'רד (Prichard, 1786-1848), מאבות האנתרופולוגיה האנגלית, עוד סמך לחלוטין על המידע של אולדנדורף, 'שאמיתותו היא מעל לכל ספק'.²⁵ גם העיתונות העברית הזכירה אותם בשולי השוליים,²⁶ ולספרות המדעית העברית

נפרד. ראו: הכהן, שחורות. אילו נתפסו היהודים ממילא כשחורים, לא היה גילויים של יהודים שחורים בארצות רחוקות מעורר עניין כה רב. ראו בהקשר זה גם את דבריו של גוגנהיימר, מאמצע המאה התשע עשרה, שהכול מניחים שהעם היהודי נמנה עם גזע הקווקזי: גוגנהיימר, עמ' 214; וראו גם את דבריו של כותב יהודי-אמריקני שאפילו האנטישמים תופסים את היהודים כאנשים לבנים (white people): אנונימי, האם יש; הדברים מצוטטים להלן.

22 שחום (basane), לא שחור. התרגום האנגלי הישן (black), משלהי המאה השמונה עשרה, הטעה חוקרים רבים. ראו: בופון, צרפתית, עמ' 440; בופון, אנגלית, עמ' 262.

23 אולדנדורף, עמ' 287-288.

24 מיכאליס. פריט ביבליוגרפי זה נרשם אצל אשכולי (וכן נרשמו שם: לוינזון ופריטים אחרים), ומשם מצא את דרכו לביבליוגרפיות נוספות על יהודי אתיופיה, אף שאין לו כל נגיעה אליהם.

25 פריצ'רד, ב, עמ' 309. ראו גם: המלספלד, עמ' 369; שנוור, עמ' 158.

26 ראו למשל: אנונימי, חדשות, 1874, עמ' 46.

הגיעו באיחור אופייני: קלמן שולמאן סיפר בספרו 'מוסדי ארץ', משנת 1877, כי 'בין יושבי מדינות לאַאָנְגָא נמצאים יהודים שחורים אשר שזפתם השמש, והם צאצאי היהודים אשר גורשו מפּאָרטוגאל בשנת 1492'.²⁷

השאלה איך קיבלו אותם יהודים את צבע עורם השחור ומה מוצאם, היא שעוררה את עיקר עניינם של חוקרי הטבע. אולי משום כך זכתה השמועה הקלושה הזאת לחיים כה ארוכים: גם אם היהודים השחורים הללו לא היו קיימים, היה מי שרצה להמציא אותם. מימים קדומים ראתה הנצרות ביהודים צאצאי גולים מארץ־ישראל, הגליה שהוכיחה את צדקת הנצרות וניצחונה; היהודים עצמם אימצו את מיתוס ההגליה הזה בעקבות הנצרות.²⁸ אם מניחים אפוא, כפי שעדיין נטו להניח חוקרי טבע רבים במאה השמונה עשרה, שכל היהודים הם צאצאי גולים מארץ־ישראל, ושהם הקפידו מאז ומתמיד על נישואין אנדוגמיים, או אז הם מקרה מבחן מצוי לתיאוריות ביולוגיות – וכפרט לשאלה אם יכולה הסביבה לשנות את צבע עורו של האדם.

כך כתב על יהודי לואנגו בשנת 1782 התיאולוג והגיאוגרף הגרמני החשוב אנטון פרידריך בישינג (Büsching, 1724-1793): 'יהודים שחורים ראויים למלוא תשומת הלב, מפני שהם מספקים הוכחה לכך שמאלה המכונים "בני אדם לבנים", כפי שהיו היהודים בפלשתינה, יכולים להיווצר כושים [Neger] גמורים. את ההוכחה הזאת אפשר להפריך רק אם יוכל מישוהו להראות שאומה של כושים אימצה את הדת היהודית'.²⁹ כעבור כעשרים שנה כתב רופא גרמני ידוע דברים נחרצים אף יותר: 'הוכחה טובה יותר להשפעה כזאת של האקלים יכולים לספק היהודים השחורים לגמרי בלואנגו, שיש להם מבנה גוף כושי [Negerbildung] לחלוטין, אבל הם שומרים על השבת ועל מנהגיהם המקוריים באותה קפדנות כמו במולדתם, ועוסקים גם כאן אך ורק במסחר'.³⁰

יהודי אירופה לא הפגינו עניין רב באחיהם השחורים בלואנגו. גם המיסיון לא התעניין בהם. איש לא נשלח אליהם לגלותם, קיומם הוטל בספק, ולבסוף שקעו בתהום הנשייה.³¹ אך יחד איתם, באותן שנים ממש – שנות

27 שולמאן, ג, עמ' 198.

28 יובל.

29 הדברים פורסמו בכרך התשיעי של השבועון שערך:

Wöchentliche Nachrichten von neuen Landkarten,

geographischen, statistischen und historischen Büchern שיצא

לאור בברלין בשנת 1782; הם מצוטטים כאן על פי תרגומם

ההולנדי: חראוונזודה, הולנדית, 9, עמ' 515.

30 שונור, עמ' 158. על שונור ראו: ברמר.

31 עוד על יהודי לואנגו ראו לאחרונה: פרפיט.

ההתמקדות בצבע בשלהי המאה השמונה עשרה – התגלו יהודים שחורים אחרים ביבשת אחרת.

ג. היהודים השחורים והלבנים בהודו

עדויות חומריות על חיים יהודיים בחוף המערבי של הודו – מלבר – יש מאז ימי הביניים, וכאמור גם בנימין מטודלה כתב עליהם. גם להם יוחסה ממלכה ריבונית בימים עברו. אך המוטיב המרכזי בתולדותיהם בעת החדשה הוא החלוקה ליהודים לבנים ויהודים שחורים והעוינות ששררה ביניהם.³² בקוצ'ין נוצרו קהילות יהודיות נפרדות. במשך מאות שנים הן התבדלו זו מזו באמצעות שימוש במונחים של מעמד, ייחוס (מיוחסים לעומת צאצאי עבדים) או ילידיות (פרדסים, שפירושו זרים), לא במונחי צבע. בשנת 1661 השתלטו ההולנדים על מלבר, ומאז נכנסו בהדרגה לדיווחים על יהודי המקום תיאורים של גוני עור שונים: איש דת הולנדי תיאר בשנת 1672 חלק מהיהודים כ'לא לבנים ולא חומים אלא שחורים ממש'. למעשה עוד קודם להשתלטות ההולנדית כתב היהודי ההולנדי מנשה בן־ישראל (1604–1657) כי 'חלק אחד מהיהודים האלה בצבע לבן, ושלושה שחומים [tawny]'.³³

בשלהי המאה השמונה עשרה חדרו לתודעה המערבית כמקשה אחת היהודים הלבנים והשחורים בהודו. את התהוותו של הצימוד הזה מסמן המאמר על 'היהודים הלבנים והשחורים בקוצ'ין שבחופי מלבר', שפורסם בהולנדית בשנת 1778 ובגרמנית בשנת 1780, ושהיה מבוסס על התכתבות של מחברו עם המושל ההולנדי במלבר.³⁴ לתהודה רבה עוד יותר זכו יהודים אלה אחרי שעברה הקולוניה לידיים בריטיות בשנת 1795, בזכות דיווחיו של המיסיונר הסקוטי קלאודיוס ביוקנן (Buchanan, 1766–1815) ששירת במושבה הבריטית. בספרו רב ההשפעה – שפורסם באנגלית בשנת 1811, זכה לעשר מהדורות בתוך שלוש שנים ולמהדורות נוספות בהמשך המאה, ותורגם לגרמנית, לרוסית, להולנדית ולשוודית – הוא הקדיש כמה עשרות עמודים ליהודי הודו, ובהם פרק ל'יהודי ירושלים או היהודים הלבנים' ופרק נוסף ל'יהודים השחורים'.³⁵ מכאן ואילך הפכו היהודים השחורים – יחד עם הלבנים – שבהודו לעובדה ידועה.

32 סגל.

33 איש הדת ההולנדי בלדאוס (Baldaeus) ובן־ישראל צוטטו שם, עמ' 234.

34 חראוונזנדה, הולנדית; חראוונזנדה, גרמנית.

35 ביוקנן.

העיתונות היהודית לא התעלמה מהתגלית. שבט תק"ץ (פברואר 1790) ציטט בהרחבה נפתלי הרץ וייזל (1725-1805) ב'המאסף' כרוניקה של יהודי קוצ'ין שתרגם מתוך תרגום גרמני. הכרוניקה לא עסקה בצבעם, וייזל לא הזכיר אותו כלל.³⁶ אולם כעבור כמה חודשים, בעקבות תגובות הקוראים, פרסם וייזל מאמר המשך ובו תשובותיו של הרב יחזקאל רכבי מקוצ'ין על שורת שאלות ששלח אליו יהודי הולנדי. לדברי וייזל, התשובות הן מחודש תשרי תקכ"ז או תקכ"ח, כלומר 1766 או 1767, ואם אכן כך הדבר, מסתבר שיהודי הודו עצמם השתמשו במונחי הצבע עוד לפני הדיווחים עליהם במקורות הלא-יהודיים. רכבי הסביר: 'אנו נקראים יהודים לבנים, שהם אנשים שבאו מארץ הקדושה תו"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו], והיהודים שקורים שחורים, הם שנעשו במאליבאר מן גירות ושחרור [עבדים]'.³⁷ וייזל שיער כי היהודים השחורים הם מזרע ישראל והוסיף כי 'ענין היהודים השחורים צריך לחקירה יותר גדולה'.³⁸ מאז הוזכרו יהודים אלה פעמים רבות מאוד בעיתונות העברית. 'בעיר קאחין (עיר בהינדאסטאן על חוף מאלאבאר) נמצאו יהודים: שחורים ולבנים, הגרים במגרשי העיר', דיווח 'המגיד' בשנת 1859.³⁹ 'המליץ' סיפר בשנת 1863 על 'היהודים השחורים והלבנים בקאכין'.⁴⁰ 'העברי' דיווח בשנת 1878 כי 'באיזה מקומות באינדיען וביותר בעיר רוכלת הגדולה קאטשיען נמצאו כמה מושבות יהודים שחורים יוצאי ירך אבותיהם, אשר נשלחו לפני שלשה אלפים שנה מאת שלמה המלך'.⁴¹ וב'הצפירה' סופר באותה שנה על 'היהודים השחורים בחיל בריטאניא', 'יהודים אשר עור פניהם שחור כתואר הכושים [ב]אפריקא. מקום משכן בני השבט הזה [...] נודע בשם חוף מאלאבאר'.⁴²

מקום מרכזי בדיון הלא-יהודי ביהודים השחורים והלבנים בהודו הוקדש לשאלה שעלתה כבר בקשר ליהודים השחורים בלואנגו, אלא שהפעם היה היקף העיסוק בה רחב בהרבה: איך קיבלו היהודים השחורים את צבעם? כתשובה שוב הוצעו שתי ההשערות המתחרות: השערת המוצא ייחסה את הצבע להתגיירות, בייחוד של עבדי היהודים הלבנים, או לנישואין עם מקומיים; ואילו ההשערה הסביבתית ראתה בצבעם הוכחה ניצחת לכך שצבע העור נובע מהסתגלות לסביבה.

36 וייזל, מגיד.

37 וייזל, תוספות, עמ' רס-רסא.

38 שם, עמ' רסט.

39 אנונימי, אינדיען.

40 הורוויץ, היהודים השחורים והלבנים.

41 גאסטפריינד.

42 אנונימי, חדשות, 1878, עמ' 199.

במאמר ההולנדי הראשון על היהודים השחורים והלבנים, משנת 1778, מסופר על יהודי מלומד ועשיר בימים קדומים שלימד את היהדות לעשרים וחמישה מעבדיו, ו'אין ספק שמן הגרים האלה מוצאם של היהודים השחורים, אף על פי שאין להכחיש שייתכן שכמה מהם נוצרו מהתערבות עם ההודים' – בעוד שהיהודים הלבנים הם צאצאי יהודים שבאו להודו רק בדורות האחרונים.⁴³ לעומת זאת קבע הפילוסוף עמנואל קאנט (Kant, 1724-1804) שדווקא היהודים הלבנים הם שישבו בהודו מימי קדם – מימי גלות בבל או מימי טיטוס – ואילו השחורים 'לא ייתכן שנוצרו אלא באמצעות חיבור של אותם יהודים לבנים עם המקומיים, ובאמצעות גרים'.⁴⁴

הסביבתנים סברו שבתוך כמה דורות, עשרה או יותר,⁴⁵ מתכהה עורם של לבנים באזורים שטופי שמש, ושכך קרה גם ליהודים בהודו. תיאוריה קיצונית עוד יותר הציע טימותי דווייט (Dwight, 1752-1817) – מחנך ותיאולוג שכיהן למעלה מעשרים שנה כנשיא הקולג' (לימים אוניברסיטת) ייל בארצות הברית. הוא העיד על אמריקני שחור שבתוך כארבע שנים, בתהליך שהחל בציפורניו והתפשט לכל איברי גופו, הוא הפך לבן, מבלי שסבל משום מחלה. דווייט העיד גם שכל השחורים בניו אינגלנד הולכים ומתבהרים עם הזמן, ואחד מתלמידיו דיווח לו על ארבעה אינדיאנים שהפכו ללבנים. אם כן 'בני אדם אינם אדומים, שחורים או לבנים בהכרח, אלא רק על פי מה שקובעות נסיבות מקריות', והא ראייה: 'היהודים הם בכל גוון של צבע עור, מזה של פולין, גרמניה ובריטניה, ועד זה של היהודים השחורים בהינדוסטן'.⁴⁶ כך שימשו יהודי הודו השחורים והלבנים במאה התשע עשרה כיהודים השחורים בה'א הידיעה ואף כמקרה מבחן לשאלת מקורו של צבע העור האנושי.

במאמר מוסגר יש לציין כי השימוש הסמלי בצבע לא עבר מן העולם: תמת היהודים השחורים והלבנים בספרות האנטישמית החלה כנראה עם ספרו של הגרמני האנטישמי הגרמני הרטוויג הונטרדובסקי (Hundt-Radowsky, 1780-1835) 'בית הספר ליהודים, או הדרכה יסודית איך להפוך בזמן קצר

43 חראוונזנדה, הולנדית, 6, עמ' 549-550; חראוונזנדה, גרמנית,

עמ' 134.

44 קאנט, גיאוגרפיה, עמ' 200. קאנט לא החמיץ את ההזדמנות לחתום את דבריו בסיפור אנטישמי על יהודי הודו שהתיכו שני שופרות זהב עתיקים מן המקדש בירושלים שהתגלגלו לידיהם: 'מה שכיבדו ושימרו פגאנים ויהודים, אפריקנים ואירופים, כיכרון לקדמוניות האומה היהודית – השמידו העברים האמיתיים כדי להרוויח מעט זהב' (שם, עמ' 201).

45 וילר, עמ' 5.

46 דווייט, ג, עמ' 186-187.

ליהודי שחור או לבן גמור, משנת 1822, שחילק את קורבנות השנאה שלו לשניים: יהודים גלויים (שחורים) ויהודים שיהדותם סמויה או מוסתרת (לבנים). לשימוש זה לא היה כמובן כל קשר לצבע עורם.⁴⁷

ד. יהודי אתיופיה במאה התשע עשרה

ברבע האחרון של המאה השמונה עשרה התודע המערב לשלושה קיבוצים יהודיים: ליהודי לואנגו, ליהודי מלבר וגם ליהודי אתיופיה, שעברו מעולם השמועות והאגדות לעולם המציאות בזכות דיווחיו של הנסוע הסקוטי ג'יימס ברוס (Bruce, 1730-1794), ששהה באתיופיה כשנתיים, ושספרו משנת 1790 כלל תיעוד בלתי אמצעי ונרחב יחסית של הפלאשה.⁴⁸ משעה שנוצרה, ברוח התקופה, קטגוריה של יהודים שחורים,⁴⁹ שהוחלה על יהודים כהי עור לא רק בלואנגו אלא גם בהודו, סביר מאוד היה שגם יהודי אתיופיה יוכלו בקטגוריה הזאת – אפריקנים נתפסו תמיד כשחורים פרוטוטיפיים יותר מן היהודים. אבל לא כך היה.

יהודי אתיופיה לא נתפסו כיהודים שחורים, כפי שמעידים המקורות. לדוגמה 'האנציקלופדיה הכלכלית' (*Oekonomische Encyklopädie*) – אנציקלופדיה גרמנית חשובה שיצאה לאור בשבעים ושניים כרכים בסוף המאה השמונה עשרה – הקצתה יותר מ־300 עמודים לערך המקיף 'יהודי'. עמוד אחד הוקדש ליהודים השחורים והלבנים בחוף מלבר, עמוד נוסף ליהודים השחורים בלואנגו, ובין אלה לבין אלה – לצד יהודי בוכרה, סין ומצרים – הוקדש חצי עמוד ליהודי אתיופיה. אך שלא כיהודי הודו ולואנגו, שהוצגו במפורש כשחורים, לצבעם של יהודי אתיופיה, ממש כמו לצבעם של יהודי סין או בוכרה, לא הייתה כל התייחסות.⁵⁰

אין זה ממצא יחיד. לכל אורך המאה התשע עשרה כשדיברו על יהודים שחורים התכוונו כמעט תמיד ליהודי הודו, לפעמים ליהודי לואנגו או

47 הונטרדובסקי.

48 ברוס, א, עמ' 483-492.

49 מדובר בקטגוריה של יהודים שחורים ברמת הקהילה. ברמת הפרט היו יהודים שחורים – עבדים (משוחררים) של יהודים ספרדים במרחב האטלנטי – עוד במאה השבע עשרה. ראו: שורש.

50 אנציקלופדיה כלכלית, עמ' 347-348 (הודו), 349-350 (בוכרה, סין, מצרים), 350 (חבש), 350-351 (לואנגו). כך גם כעבור חצי מאה אצל: האס, עמ' 236-237 (יהודי אתיופיה, ללא ציון צבע), 239 (יהודי הודו השחורים).

לאנקדוטות אחרות, ורק לעיתים רחוקות מאוד ליהודי אתיופיה. כך בשפות אירופה, כך גם בעברית, כפי שאפשר להראות אף בכלים דיגיטליים. בחיפוש הציורוף העברי 'היהודים השחורים' בארכיון 'עיתונות יהודית היסטורית' עד שנת 1900 מתקבלות כשישים וחמש היקרויות.⁵¹ יותר מארבעים מתוכן – כלומר הרוב הגדול – נגעו ליהודים השחורים בהודו, ואילו ביהודי אתיופיה עסקו חמש היקרויות בלבד (פחות מ־8 אחוזים), ושלוש מתוכן הן מכותרתו של מאמר אחד בשלושה המשכים, 'היהודים השחורים הנודעים בשם פלשת באביסיניען', שפורסם ב'המגיד' בשנת 1868.⁵² חצי שנה לאחר מכן פרסם 'המגיד' רשימה שכותרתה 'היהודים השחורים באפריקה', והיא עסקה ביהודים שחיו באזור מרוקו (?) ולא באתיופיה.⁵³ השאלה המתבקשת היא: מדוע היו יהודי לואנגו ויהודי הודו היהודים השחורים, ואילו יהודי אתיופיה לא?

חשוב להבהיר: אין כאן ערעור על הנתונים הביולוגיים או על כושר הראייה. כל אירופי שפגש באתיופים הבחין כי הם כהים ממנו, ואם תרגם הבחנה זאת לפְּלִטת הצבעים הדואלית של שחור ולבן, תיאר אותם כשחורים. אך ראשית, רק מערבים מעטים ביותר פגשו יהודים אתיופים במציאות (והצילום בצבע טרם התפתח). שנית, בין הקלט החושי של הפרט לכין ההבניה החברתית של יהודים שחורים הפער גדול. איש לא ראה את יהודי לואנגו, ואף על פי כן הם נקראו היהודים השחורים; את יהודי אתיופיה ראו מערבים מעטים ביותר, והם לא נחשבו יהודים שחורים – מדוע?

אולי לא נחשבו יהודי אתיופיה שחורים בהשפעת תפיסתם העצמית של החבשים, שלא ראו עצמם כשחורים אלא כאדמדמים־חומים, ממוצעים בצבעם, כהים מן האירופים אך בהירים מאפריקנים אחרים, כראוי לצאצאי שלמה המלך ומלכת שבא. עד המחצית השנייה של המאה העשרים כלל לא תפסה אתיופיה את עצמה כמדינה אפריקנית – ידוע סירובו של הקיסר מנליק השני לקבל עליו את הנהגת התנועה הפן־אפריקנית בטענה שהוא בן הגזע הקווקזי.⁵⁴

51 אתר Jpress בחסות הספרייה הלאומית, נבדק בתחילת אוגוסט 2020.

52 הרוויץ, היהודים השחורים. וראו להלן.

53 לוינזון: 'לפי דברי הנוסע R..... יחיו מדרום לארץ מארוקה במקומות שונות, וביחוד בעיר בענואין – אשר על גבול ארץ באמארא – יהודים שחורים רבים. אחינו הרחוקים האלו צאצאי אבותינו הקדושים יוכלו לאמר בצדק דברי הכתוב אל תראוני שאני שחררת (כבני הכושים) ששזפתיני השמש!' – לא ברור באיזה מקום מדובר, אבל בוודאי לא באתיופיה.

54 קפלן, שחור ולבן, עמ' 54; סלומון.

אפשר שהתפיסה העצמית הזאת הביאה לעולם את השמועות על הפלאשים הלבנים.⁵⁵ שבועון יהודי-אורתודוקסי בגרמניה פרסם בשנת 1864 שני דיווחים מירושלים מאת יהודים שפגשו וראו במו עיניהם את דניאל בן חנניה ובנו משה, פלאשים שבאו ארצה. הראשון, הרב והחוקר יהוסף שוורץ (1804-1865), ששלל את יהדותם, דיווח כי צבע עורם שחור.⁵⁶ השני, הרב עזריאל זליג האוסדורף (1826-1905), לא חלק על קודמו, אך תמך ביהדותם והעיד כי שמע מפי דניאל ש'יש במולדתו גם יהודים לבנים, אדרבה לרוב היהודים בחבש יש צבע עור לבן'.⁵⁷ סטיבן קפלן העיר יפה שאם אין מדובר בהטעיה, אפשר שנבע הדבר מתפיסתם העצמית של האתיופים: 'אם הוא שאל את השאלה הישירה לכאורה – האם רוב היהודים באתיופיה שחורים? – בהתבסס על הקטגוריות הנהוגות על ידי האתיופים עצמם, ניתן היה להבין את תשובתו השלילית [של דניאל] כטענה שהם לבנים'.⁵⁸

משעה שהומצאו הפלאשים הלבנים, התבקש להשליך עליהם את דגם היהודים השחורים והלבנים של הודו. במאמרו החשוב 'לשאלת הפלאשה', שפורסם בירחון יהודי-אורתודוקסי גרמני כשנה לאחר מכן, ציין הרב יוסף גוגנהיימר (1833-1896) את 'העובדה כי יש גם [!] פלאשה שחורים', וכי יש השוללים את יהדותם משום כך. גוגנהיימר החיל במפורש על יהודי אתיופיה את הדגם ההודי, והניח כי הפלאשים השחורים הם צאצאי גרים, שהיו מיעוט קטן בקרב הפלאשים הלבנים: 'כמו קיומם של יהודים שחורים במלבר [...] כך גם קיומם של היהודים השחורים המצויים בחבש, אף כי נראה שמספרם אינו משמעותי ביחס ליתר הפלאשים'.⁵⁹ השמועות על הפלאשים הלבנים לא האריכו ימים, אך הן בוודאי ערפלו את צבעם של יהודי אתיופיה וסיכלו את זיהוים כשחורים.

משמעותיים הרבה יותר היו ההשוואות שערכו נוסעים מערבים בין הפלאשה ליתר האתיופים וכן דימוי האתיופים שהשתרש במערב. המיסיונר הנרי (אהרון) שטרן (1820-1885), יהודי שהתנצר ופעל בקרב יהודי אתיופיה בשירות המיסיון האנגלי, כתב כי הפלאשה בהירים משאר האתיופים:

55 קפלן, גזע.

56 שוורץ; ולדמן, עמ' 140.

57 האוסדורף; ולדמן, עמ' 141.

58 קפלן, גזע, עמ' 87.

59 גוגנהיימר, עמ' 213-214 (התרגום העברי אצל ולדמן, עמ' 153-155, חלקי במוצהר, וחלק מן הדברים המובאים במאמר הנוכחי חסרים שם). בדומה לכך ביקש הרב עזריאל הילדסהיימר לדעת 'מהו היחס בין הפלאשים השחורים לפלאשים הלבנים? האם מתחתנים ביניהם?' (ולדמן, עמ' 142-143).

בפיזיוגנומיה רוב הפלאשה מראים עקבות מדהימים [striking traces] של מקורם השמי. בקבוצה הראשונה שראינו בגונדרר היו כמה שבתווי פניהם היהודיים לא היה יכול לטעות אף אחד שראה אי פעם את צאצאיו של אברהם בלונדון או בברלין. צבע עורם בהיר מעט מזה של החבשים, ועיניהם, אף על פי שהן שחורות ונוצצות, אינן כה גדולות באופן לא מידתי כמו העיניים האופייניות לשאר יושבי הארץ.⁶⁰

אולם ככל שהתרבו הנוסעים לאתיופיה והדיווחים ממנה, השתרר קונסנזוס כי בניגוד לדבריו של שטרן ולדעות מיעוט אחרות,⁶¹ הפלאשה אינם שונים בצבעם מיתר יושבי הרמה האתיופית.

נשאלת אפוא השאלה כיצד נתפס במערב צבעם של האתיופים. מתברר שהחבשים לא נתפסו על פי רוב כשחורים, ודאי לא כשחורים מובהקים. המלומדים והנוסעים התקשו לסווגם מבחינת גזעם. במאה השמונה עשרה הבדיל ברוס בין העמים הילידים השחורים לכין יושבי הרמה האתיופית, והפלאשה בכללם, הבהירים יותר. הוא שיער שמקורם של החבשים בעממי כנען שברחו מפני יהושע בן-נון, ושלפחות בעבר היו רכים מהם לבנים.⁶² בן דורו המפורסם ההיסטוריון אדוארד גיבון (Gibbon, 1737-1794) קבע שהחבשים הם צאצאי ערבים, וכמוהו סבר הפילוסוף והאתנוגרף הפוליאניסט הגרמני כריסטוף מיינרס (Meiners). קאנט כלל אותם במפורש בגזע הלבן.⁶³ במאה התשע עשרה קבע הגיאוגרף קונרד מלטה-ברון (-Malte-Brun, 1775) (1826) שהחבשים ההרריים 'בהירים כמו הספרדים או הנפוליטנים'. פריצ'רד כתב שאופיים הפיזי אומנם אפריקני, אך אינו מגיע לדרגתם של השחורים בסודן; צבע עורם לפעמים שחור, לפעמים בצבע ברונזה או זית ולעיתים קרובות יותר – גון נחושת כהה או אדום-חום. הרופא והאנתרופולוג פול ברוקה (Broca, 1824-1880), שהמציא סולם לדירוג צבע העור, סבר כי 'החבשים הם קווקזיים [כלומר לבנים] בצורתם ואתיופיים [כלומר כהים] בצבעם'. חוקרי הגזע

60 שטרן, עמ' 197. עוד על מאפיינים גופניים ייחודיים כביכול ליהודי אתיופיה ראו: קפלן, גזעים.

61 בראשית המאה העשרים נכתב באנציקלופדיה יהודית דווקא כי 'הפלאשה ככלל כהים יותר ומלאים יותר [darker and more corpulent] מן האמהרים שבקרבתם הם יושבים' (פרושון וגוטהייל, עמ' 327).

62 ברוס, א, עמ' 398-402.

63 גיבון, ז, עמ' 343; מיינרס, עמ' 29; קאנט, גזע, עמ' 219. הפוליאניסטים סברו כי בני האדם נחלקים למינים ביולוגיים שונים (גזעים), שנוצרו בנפרד.

החשובים ג'וזיה נוט (Nott, 1804-1873) וג'ורג' גלידון (-Gliddon, 1809) 1857) העירו כי 'צבע עורם של החבשים משתרע מכמעט לכן עד חום כהה או שחור'.⁶⁴ בעיצומה של המאה העשרים קבע האנתרופולוג האמריקני קרלטון קון (Coon, 1904-1981) כי האתיופים ושאר יושבי קרן אפריקה הם לבנים וכמעט לבנים (whites and near-whites).⁶⁵ אם יהודי אתיופיה דמו בצבעם לשאר האתיופים, מובן מדוע לא נתפסו כשחורים מובהקים.

כך קרה שבעוד קטגוריית היהודים השחורים התקיימה כבר משלהי המאה השמונה עשרה, לכל אורך המאה התשע עשרה לא נחשבו יהודי אתיופיה יהודים שחורים. הינה כך כתב על אתיופיה הנוסע הגרמני אדוארד ריפל (Rüppell, 1794-1884) בשנת 1840:

רוב האוכלוסייה היא מטיפוס אנושי יפה בתוארו בן הגזע הקווקזי, שמבנה פניו זהה לזה הרווח בקרב הערבים הברווים. התו האופייני בחיצוניותו כולל בעיקר את פניו הסגלגלות, אף מחודד עדין, פה פרופורציונלי בעל שפתיים סדורות שאינן בולטות כלל וכלל, עיניים ערות, שיניים מסודרות יפה, שער ראש מתולתל מעט או חלק ומידת גוף בינונית. רוב תושבי ההרים של סמיין וסביבת אגם טאנה – כמו גם הפלאשה או היהודים, הקימאנט הפגנים והאגאו – נמנים, למרות ריבוי הדיאלקטים, עם הטיפוס האנושי הזה.⁶⁶

על דבריו של ריפל הסתמך הרב גוגנהיימר בהשערותו שרוב הפלאשים לבנים.⁶⁷ המיסיונר מרטין פלאד (Flad, 1831-1915), שפעל כשישים שנה בקרב הפלאשים, תיאר אותם כחומים כהים (למעט העבדים וצאצאי השפחות שלהם, שהם שחורים).⁶⁸ החוקר והנוסע יעקב ספיר (1822-1885) כתב כי 'מראיתם שחרחרת חומי (חצי כושיי)'.⁶⁹ אפילו הרב חיים נחום (1872-1960), שביקר בכפרי הפלאשים בשנת 1908 (כלומר אחרי פייטלוביץ', ראו להלן) והקדיש פסקה לגופניותם בדו"ח שהגיש לחברת כי"ח, כתב כי בדומה לכל החבשים, 'צבע עורם משתנה בהתאם הגובה: גוון בהיר יותר בגבהים, כהים יותר plus'

64 מלטה־ברון, עמ' 537; פריצ'רד, ב, עמ' 44; ברזקה, עמ' 9; נוט וגלידון, עמ' 194.

65 קון, עמ' 445. בעקבות ניצחון אתיופיה על צבא איטליה בקרב עדווה, בשנת 1896, הולבנו האתיופים עוד יותר, שהרי לא יעלה על הדעת ששחורים יביסו לבנים. ראו: מרקוס.

66 ריפל, ב, עמ' 323-324.

67 גוגנהיימר, עמ' 214.

68 פלאד, עמ' 29.

69 ספיר, א, דף כח ע"ב.

[foncés] בעמקים.⁷⁰ איש מאלה לא תיאר את צבע עורם של יהודי אתיופיה כשחור, וחשוב מכך – לא תיגיא אותם כיהודים שחורים. התמונה מורכבת מעט יותר כשבוחנים את פעולתו של יוסף הלוי (1827-1917), היהודי הראשון שביקר אצל הפלאשים, בשלהי 1867. מחד גיסא בדין וחשבון שחיבר על מסעו סיפר כי פני הפלאשים שראה היו 'מכל הגוונים והצבעים: בכפר אחד מנינו מספר רב של גוונים, מאדום נחושת עד שחור כושי. לעיתים קרובות הבחנתי בתופעה הזאת אף בקרב בני משפחה אחת, כאשר ילדים לאותם הורים היו שונים זה מזה בצבע עורם ובשערם'.⁷¹ בדיווח על מסעו שפורסם בשנת 1868 ב'הלבנון' אין כל התייחסות לצבע העור,⁷² ובדיווח שפורסם באותה שנה בשלושה המשכים ב'המגיד' נכתב כי 'בני שבט הפלשת שחורים הם בעור בשרם, אלה מעט ואלה הרבה, מבלי [ההדגשה שלי] היותם שחורים כשחרות שבטי הניגרים באפריקא'.⁷³ מאידך גיסא כותרת הדיווח הזה הייתה כאמור 'היהודים השחורים הנודעים בשם פלשת באביסיניען'. זאת ועוד, מלווהו של הלוי במסעו בתימן כעבור שנים אחדות, חיים חבשוש, שמע מפיו על הרפתקאותיו בקרב היהודים השחורים אשר בחבש,⁷⁴ שלטענתו קוראים על עצמם את הפסוק 'שחורה אני ונאווה' (שיר השירים א, ה). הדברים מנוגדים לדימוי העצמי האתיופי, ועל כן יש לחשוד שזהו פיתוח של הלוי עצמו: אולי השתלשלה השחורות מהצגתו העצמית בפני הפלאשים כפלאשה לבן; אולי חידד את הדברים לצרכים רטוריים, כפי שרמז חבשוש.⁷⁵ כך או כך, הלוי לא הרבה עוד לעסוק בענייני הפלאשה, ולרשימה היחידה עליהם ב'המגיד', קל וחומר לדברים שהשמיע במסעו בתימן, ושראו אור בדפוס רק בשנת 1941, לא נודעה השפעה של ממש על דימוים. אבל כעבור כמה עשורים, בתחילת המאה העשרים, בא אל הלוי בכיר תלמידיו, ז'ק פייטלוביץ', והתמונה השתנתה.

70 נחום, עמ' 121.

71 הלוי, מסע, עמ' 39-40.

72 הלוי, הודעות.

73 הורוויץ, היהודים השחורים. הציטוט מעמ' 348.

74 חבשוש, עמ' 40-41.

75 'לא חיסר מורי יוסף כלום ממדת התיירים המספרים לבני מסבתם על מה שראו ושמעו בעולם למען יטו את לבות החבורה אליהם' (שם, עמ' 40). ההתנצחות עם הפלאשה בפסוקי מקרא שתיאר הלוי נראית כפרי הדמיון.

יוסף הלוי (1827-1917), סוף המאה התשע עשרה. צילום: אוֹן פירו (Pirou) (ויקישיתוף)

ה. ההשחרה: פייטלוביץ' בארצות הברית

הדימוי של יהודי אתיופיה מראשית המאה העשרים עומד בסימן מפעל חייו של ז'ק (יעקב נח) פייטלוביץ' (1881–1955). במשך כמחצית המאה שימש פייטלוביץ' כאיש קשר דו־צדדי: עבור יהודי אתיופיה הוא היה נציג יהודי העולם והיהדות הנורמטיבית, ובר בכך היה מקור המידע הבלעדי כמעט של יהדות העולם על יהודי אתיופיה. את פעילותו ומסעותיו לאתיופיה מאז 1904 מימן באמצעות תרומות מרחבי העולם היהודי – תחילה מאירופה ואחר כך גם מארצות הברית – ולשם כך נדרש למסעות רבים גם בארצות המערב. פייטלוביץ' מילא תפקיד מרכזי במה שנוגע לתפיסת צבעם של יהודי אתיופיה. בשנת 1911 ביקר פייטלוביץ' בפעם הראשונה בארצות הברית⁷⁶ ונשא הרצאה בניו יורק. אחד העיתונים היהודיים שדיווחו עליה, השבועון הניו יורקי 'דה אמריקן היברו' (*The American Hebrew*), כבר פרסם מאמרים על יהודי אתיופיה כמה שנים קודם לכן: בשנת 1903 מאמר שכותרתו 'יהודי חבש' (*The Jews of Abyssinia*) ובשנת 1908 מאמר שכותרתו 'הפלאשים: יהודים חבשים' (*The Falashas: Abyssinian Jews*).⁷⁷ בשני המאמרים לא הופיעה כלל המילה שחור (black), לא בכותרתם ולא בגוף הטקסט. בשנת 1905 פרסם עיתון יהודי אחר רשימה שהוסכר בה – ברוח מוסכמות המאה התשע עשרה – שלפלאשים אין מאפיינים גופניים של שחורים, והדבר הוכח בעזרת תמונות של שני תלמידיו הראשונים של פייטלוביץ', ש'פניהם אינן דומות לאלה של שחורים [negroes]'.⁷⁸ לעומת זאת כותרת הרצאתו של פייטלוביץ' לא הותירה מקום לספק: 'הפלאשים: היהודים השחורים של חבש' (*The Falashas: The "Black Jews" of Abyssinia*). אומנם אפשר למצוא בעיתונות האמריקנית כבר כמה שנים קודם לכן קומץ התייחסויות אל יהודי אתיופיה כאל היהודים השחורים – גם הן כרוכות בשמו של פייטלוביץ'⁷⁹ –

76 טרוויסן־סמי, ביוגרפיה, עמ' 72.

77 במאמר משנת 1903 תוארו כ'חומים כהים'. ראו: א"א; במאמר משנת 1908 נאמר כי היו 'כהים יותר ואולי מלאים יותר' משאר האתיופים. ראו: אנונימי, הפלאשים.

78 השבועון 'ג'ואיש קומנט' (*Jewish Comment*) בשנת 1905, צוטט אצל: טרוויסן־סמי, ביוגרפיה, עמ' 144.

79 'ניו־יורק טיימס' השתמש בצירוף היהודים השחורים בידיעה קצרה על פייטלוביץ' עוד בשנת 1908. ראו: אנונימי, פייטלוביץ'. ואילו 'פֶאָרווערטס' היהודי־אמריקני פרסם כבר בשנת 1905 רשימה על פייטלוביץ' ועל 'דיא שוואַרצע אידען פון אפריקא'. ראו: אנונימי, יהודים שחורים באפריקה.

אולם אם מבקשים אירוע פומבי חגיגי ומכוון המסמן את ראשית השחרתם של יהודי אתיופיה, אולי זה הרגע: 8 במאי 1911, יום שני בערב, הרצאתו של פייטלוביץ' – עם פנס קסם ותצלומים מרשימים מאתיופיה – במעונו של אוסקר סלומון שטראוס (Straus), לשעבר שר המסחר והעבודה בממשל של תיאודור רוזוולט, ובנוכחות יהודה ליב מאגנס, סלומון שכטר ולפחות תריסר יהודים אמריקנים ידועי שם נוספים – שופטים, רבנים, פרופסורים, אנשי עסקים ונדבנים, שמנה וסולתה של יהדות ארצות-הברית. בעקבות ההרצאה הוקם בניו יורק ועד לאיסוף כספים למען הפלאשים.⁸⁰

בשנת 1915, בביקורו השני של פייטלוביץ' באמריקה, פרסם השבועון 'דה אמריקן היברו' מאמר פרי עטו שכותרתו דומה לכותרת ההרצאה שנשא בביקורו הראשון: 'היהודים השחורים של חבש' (The Black Jews of Abyssinia).⁸¹ זהו מאמר מכוון: ב־3,000 מילים הכניס פייטלוביץ' לפיהם של יהודי אתיופיה את הבקשה 'אל תראוני שאני שחרחרת' ואחר כך גם את קטע הפסוק 'שחורה אני ונאווה'; הסביר שצבע עורם התכהה בגלל 'מגע בלתי מנע עם הילידים' (inevitable intercourse with the natives) – ליתר דיוק עם 'בנות הארץ, שהם המירו את דתן ליהדות' (the daughters of the land, whom they converted to Judaism) – אבל גם מסיבות סביבתיות: 'השפעת האקלים, חומה של השמש האתיופית היוקרת' (the influence of the climate, the heat of the burning Ethiopian sun); ולקראת סוף המאמר סיפר איך הציג את עצמו לפני יהודי אתיופיה כ'יהודי, פלאשה לבן' (a Jew, a white Falasha) וכינה אותם, פעמיים, 'היהודים השחורים האלה' (these black Jews). השחורות כאן היא עובדה מוגמרת ומובלטת.

כך הפכו הפלאשה ליהודים השחורים, והתיגו התפשט בארצות-הברית כאשר בשדה קוצים. נראה שמשנה לשנה ומביקור לביקור – פייטלוביץ' שב כאמור לארצות-הברית בשנת 1915 וכן בשנת 1919 – גברה המודעות לרעיון ועימה ההתלהבות ממנו. בביקור השלישי אף הצליח לפרוץ אל העיתונות הלא-יהודית, שמתבע הדברים מיעטה לעסוק בנושא: העיתון 'סקרמנטו יוניון' (Sacramento Union) פרסם כתבה ארוכה שכותרתה 'יהודים שחורים של חבש' ('Black Jews' of Abyssinia). 'סיפורם של אנשים שאבדו לעולם במשך יותר מ־2,500 שנה במחוזותיה הפנימיים של היבשת הכהה – זהו סיפורם של הפלאשה, היהודים השחורים של חבש', נפתחת הכתבה בנימה דרמטית. פייטלוביץ' סיפר בה ברומנטיזציה לא מבוטלת על הגילוי של אנשים שהם

80 אנונימי, לעזור לפלאשים.

81 פייטלוביץ', היהודים השחורים.

בוודאות יהודים, אף על פי שעורם שחור'. 'יהודים בעלי עור שחור' מכריזה אחת מכותרות המשנה; וכמובן מצוטט הפסוק 'אל תראוני שאני שחרורת'.⁸² בכתבה של פחות מ-2,000 מילה חוזר התואר שחור (black) עשר פעמים. בתוך עשור או שניים הפכו יהודי אתיופיה בארצות-הברית מנטולי צבע ליהודים השחורים בה"א הידיעה, אף יותר מיהודי הודו.

מאמרו של פייטלוביץ' משנת 1915 הוא מאמר מכונן. דא עקא, בסקירה רחבה של כתביו מפתיע לגלות שהוא בבחינת היוצא מן הכלל. בשנת 1905, אחרי מסעו הראשון באתיופיה, חיבר פייטלוביץ' דו"ח בצרפתית למממנו הברון אדמונד דה רוטשילד. הוא הזכיר בו את עליונותם המוסרית של הפלאשים על 'הברבריות האפריקנית' (*barbarie africaine*) שסביבם, את יכולתם לשמש חלוצי הציוויליזציה באפריקה המזרחית ואת מאפייני גזעם (היהודי) הניכרים בהם, אבל סוגיית הצבע – 'צבעם האפריקני, עורם השחור פחות או יותר' (*Leur couleur africaine, leur peau plus ou moins noire*) – מוזכרת בהצנעה, פעם אחת בלבד, בעומק המאמר. כך גם בגרסה הגרמנית, שפורסמה בשנת 1907, וגם במאמר באיטלקית מאותה שנה.⁸³ בריאיון משותף עם הרב האיטלקי שמואל צבי מרגליות שפורסם ב'ג'ואיש כרוניקל' (*Jewish Chronicle*) בשנת 1908 אין שום התייחסות לצבע, מלבד תיאור אחד מתלמידיו האתיופים של פייטלוביץ' כבעל עור חום כהה.⁸⁴ יתר על כן, ב-2000 עמודי הספר שחיבר פייטלוביץ' על יהודי אתיופיה, ושהופיע בגרמנית בשנת 1910 – ובתרגום עברי, 'מסע אל הפלשים', בשנת 1959 – אין מילה וחצי מילה על צבע העור או המראה החיצוני, למעט הערת שוליים אחת, המצטטת דווקא את דבריו של המיסיונר שטרן שהובאו לעיל, על צבע עורם הבהיר והתווים השמיים.⁸⁵ אי אפשר לטעון שפייטלוביץ' שינה את עמדתו מרגע מסוים ואילך, מפני שגם במאמר שפרסם בכתביעת אקדמי באנגלית בשנת 1920, כלומר חמש שנים אחרי המאמר המכונן על היהודים השחורים, הזכיר רק פעם אחת בעשרים עמודי הטקסט את צבע עורם השחור הבהיר, וזאת דווקא כדי לברל אותם מן האפריקנים.⁸⁶

82 קיט.

83 פייטלוביץ', דו"ח לרוטשילד, עמ' 20; פייטלוביץ', הפלאשה בגרמנית, עמ' 44; פייטלוביץ', הפלאשה באיטלקית, עמ' 8.

84 פייטלוביץ' ומרגליות, אנגלית; וכן בתרגום: פייטלוביץ' ומרגליות, גרמנית.

85 פייטלוביץ', המסע השני, עמ' 137.

86 'עורם, שצבעו שחור בהיר, ותווי הפנים הסדורים והמעוצבים בעדינות המאפיינים אותם, מעידים על גזע לא-אפריקני' (*Their skin of a light black color and the regular and finely*)

יעקב פייטלוביץ' ותלמידיו (אוסף פייטלוביץ', הספרייה המרכזית על שם סוראסקי, אוניברסיטת תל אביב)

מתברר אפוא שפייטלוביץ' הדגיש את שחורותם של יהודי אתיופיה בפני הקהל היהודי-אמריקני הרחב ובפניו בלבד. הוא נמנע מלעשות זאת הן בכתיבתו בלשונות אחרות, הן במאמר אקדמי באנגלית. מדוע מיקד את ההשחרה בקהל הזה? פייטלוביץ' נסע לארצות-הברית כדי לגייס כספים. כידוע באלים איילנד נדרש כל מהגר לארצות-הברית למלא שאלון בן עשרים ותשע שאלות, ואחת מהן הייתה שאלה מפורשת על צבע עורו. מי שבא בשערי ארצות-הברית חייב היה לבחור צבע. כאשר נשא פייטלוביץ' באמתתו את יהודי אתיופיה לארצות-הברית, היה עליו לבחור עבורם את צבעם. אפשר שמארחיו דרשו זאת, אפשר שהבין זאת בעצמו. באירופה ובארץ-ישראל לא היה צורך בתיג כזה, ולכן הוא לא התרחש. אבל בארצות-הברית, בפני הציבור הרחב, גם הציבור היהודי, הייתה בחירת הצבע מחויבת המציאות. האפשרויות לא היו רבות: אילו תייג את יהודי אתיופיה כלבנים, היה הדבר מוחק את ייחודם ומעמיד אותם בתור הארוך מאוד של קהילות יהודיות נזקקות ברחבי העולם – כפרט בעולם שלאחר מלחמת העולם – שהתחרו ביניהן על נדיבות ליבם של יהודי אמריקה; אדרבה, חריגות מנהגיהם הייתה ממקמת אותם בוודאי בסוף התור. תיוגם של יהודי אתיופיה כשחורים הוא שהעניק להם ייחוד, משמע פרסום ותרומות.

פייטלוביץ' היה מודע לסכנה שבהשחרה. עצם קיומם של יהודים שחורים לא היה עניין מובן וידוע לכול: באותה תקופה, בשנת 1917, כתב רב רפורמי משיקגו שכאשר סיפר לחברו, יהודי מלומד, על יהודים שחורים בארצות רחוקות, האשים אותו החבר המזועזע כי הוא 'חוזר על טענה שימיה כימי האנטישמיות המודרנית', טענה ש'נולדה במוחם המבולבל של [...] גדולי האנטישמים של אירופה', שחילקו את היהודים לשחורים ולבנים במובן הפיגורטיבי!⁸⁷ הדגשת ההשחרה הזינה את הספקות באשר ליהדותם של הפלאשים. כמה שנים קודם לכן נאלץ פייטלוביץ' עצמו לפרסם (בצרפתית) 'הערות אפולוגטיות' כנגד הפקפוק ביהדותם.⁸⁸ בהקשר זה יש להעיר כי בעוד שיהדותם של יהודי הודו הייתה מוסכמת, בזכות קשריהם הממושכים עם שאר העולם היהודי, ועל כן יכלה שחורותם לשמש בסיס להשערות מופלגות על סכיבה ותורשה, הייתה יהדותם של הפלאשים מוטלת בספק, בגלל ניתוקם ומסורתם השונה כל כך, וצבע עורם רק הגביר את הספקות.

cut features which characterize them speak of a non-African

race; פייטלוביץ', הפלאשה באנגלית, עמ' 1).

87 אליאסוף.

88 פייטלוביץ', אפולוגטיקה.

יעקב פייטלוביץ' ותאמרת עמנואל עם תלמידיו, אדיס אבבה (אוסף פייטלוביץ' הספרייה המרכזית על שם סוראסקי, אוניברסיטת תל אביב)

כנגד הספקות האלה הקפיד פייטלוביץ' לפתוח את מאמרו משנת 1915 בקביעה ש'מימים קדומים מאוד ישבה אוכלוסייה יהודית על ההרים ובכפרים של אתיופיה'. הוא אף טען – ללא כל ראיה – כי היהודים גיירו את הנשים המקומיות בטרם נישאו להן, ציין את אמונתם שהם צאצאי אברהם, יצחק ויעקב, והסביר ששמש, ביתא ישראל, מעיד שהם 'ממקור זר, לא אתיופי'. הוא גם הדגיש שגורלם – רדיפות ומוות על קידוש השם – דומה לגורל יתר היהודים; ומנגד בידל אותם מן האפריקנים האחרים, ילידים (natives) בלשונו, וחדרד את עליונותם עליהם: מבחינה מוסרית, כתב, 'הפלאשים נעלים מבני ארצם' (the Falashas are superior to their fellow countrymen) – והוא לא היה הראשון שטען כך – מפני שדתם ומנהגיהם שמרו עליהם מפני ה'חיים והמנהגים האפריקניים הברבריים' (barbarous African life and customs). הוא הוועיד את הפלאשים, כמיטב המסורת הקולוניאליסטית, לשמש חוד החנית של המערב בהבאת הקדמה לאוכלוסייה האתיופית הנחשלת. אומנם מבחינה גופנית יהודי אתיופיה אינם נבדלים מן המקומיים, אך פייטלוביץ' פטר זאת בתיאוריה דואליסטית אד'הוק: 'גופיהם נטמעו, אבל נפשם שרדה' (Their bodies were assimilated, but their soul survived) – בעיניו היו הפלאשים נפש יהודית בגוף שחור.

1. מהשחרה להגזעה: פייטלוביץ' חוזר בו

פייטלוביץ' היה מודע אפוא לסכנות שבהשחרה, אך לא צפה את מלוא משמעותה בזירה האמריקנית שיחסי הגזע תפסו בה מקום מרכזי. לא רק על צבעם נשאלו המהגרים בשאלון באליס איילנד אלא גם על גזעם; צבע בארצות הברית הוא סימן לגזע. את המונח הגזעה (racialization), שנטבע בשלהי המאה העשרים, לא יכול היה פייטלוביץ' להכיר, אך בדברו על יהודי אתיופיה בפני אמריקנים כעל היהודים השחורים הוא לא רק הכהה את צבע עורם, אלא שייך אותם מבחינה גזעית: הייתה זו במובן מסוים הגזעה, שהשלכותיה היו עלולות להיות הרסניות.

פייטלוביץ' עצמו תמיד ראה בפלאשים צאצאי יהודים, ובוודאי לא חשב – ולא כתב – שהם בני הגזע השחור. במאמריו דיבר אך ורק על צבע עור ועל הגזע (race) היהודי במשמעות של מוצא ולא על גזעים אחרים. אולי בא על סיפוקו בתיאוריה אד'הוק שפיתח על נפש יהודית בגוף שחור, בדומה לישראל זנגוויל (1864-1926) הבריטי, שכתב באותן שנים ש'כל עם הוא ערכוביה [hotch-potch] של גזעים. היהודים, אף על פי שהם בעיקר לבנים, אין הם נעדרים שוליים צבעוניים, שחורים, חומים או צהובים. יש בני ישראל בהודו,

הפלאשה בחבש, המושבה הסינית הנעלמת של קאיי־פנג'פו, היהודים של לואנגו, היהודים השחורים בקוצ'ין' וכן הלאה.⁸⁹ אבל באוזניים אמריקניות נשמעו הדברים אחרת לגמרי. תפיסת הגזע בארצות־הברית לא התירה להיות שחור ולכן בעת ובעונה אחת, וערכוביה של גזעים בוודאי לא הייתה ייחוס שאפשר להתגאות בו. הגזע נתפס כקטגוריה קונקרטי, חדי־שמעית ומכרעת, לא כסקלה גמישה, וצבע העור לא נחשב לתכונה בעלת קיום נפרד ממהות פנימית. גם אם היחסים בין יהודים לשחורים בארצות־הברית לא היו מתוחים באותה עת,⁹⁰ למותר לציין שלא כל היהודים היו חפים מן הדעות הקדומות נגדם. יתר על כן, גם היהודים הנאורים ביותר תמכו בשחורים משום שהתנגדו לגזענות, לא מפני שביקשו להצטרף אליהם כקורבנותיה. אבל אם הפלאשים סומנו כשחורים בשעה שהיהודים היו מסומנים כלבנים, עלול היה הדבר לכרות את הענף – או את הגזע – שעליו ישבה כל יהדות ארצות־הברית.

את עומק הסכנה, או לפחות החרדה, המחיש כותב יהודי עלום שם שפרסם במאי 1921 ב'סנטינל' (*Sentinel*), שיצא לאור בשיקגו, ושהיה השבועון היהודי החשוב ביותר מחוץ לניו יורק, מאמר ארוך שכותרתו הפרובוקטיבית 'האם יש יהודים שחורים, והאם הם נחוצים?' (*Are There Black Jews, And Are They Necessary?*). הכותב דחה את התפתלויותיו של פייטלוביץ' וקבע קטגורית שהפלאשה הם בני הגזע השחור (*Negroid race*). הוא נתלה לשם כך גם במקס נורדאו – שתואר כיהודי לאומי דגול, הוגה, מדען ואתנולוג מפורסם ובר סמכא בתחום הגזע – שראה את שני התלמידים שהביא פייטלוביץ' מאתיופיה ואמר לכותב המאמר כי מדובר בבני הגזע הנגרואידי שאימצו את הדת היהודית לפני אלפי שנים. פייטלוביץ' יכול ללמד את הפלאשים עברית ולהעביר אותם אירופיזציה, ובכך יקדם את הגירתם למערב, אך לא יוכל לצבוע את עורם בלבן: היהודים יימנעו מלהינשא להם בגלל צבעם, ומה שמסוכן הרבה יותר, הם עלולים לשמש ככלי נשק בידי האנטישמים:

עד עתה יכלו האנטישמים לומר עלינו המון דברים מרושעים, אך נאלצו להתייחס אלינו כאל לבנים (*white people*). עם הופעתם של הפלאשה באירופה ובאמריקה, יתחילו האנטישמים לטעון שאנחנו גזע נגרואידי, והמדענים כביכול האנטישמים רק יתעודדו ללכת הלאה ולהפיץ את הרעיון שהיהודים אינם לבנים [...] הפלאשה הם לא־לבנים (*a colored people*), ועל כן אינם יהודים על פי גזעם (*by race*), והיהדות אינה רק עניין של דת

89 זגנוויל.

90 דינר.

אלא גם של גזע. יהודי יכול אפילו להיות אתאיסט ולהישאר יהודי, כלומר הוא עדיין ייחשב יהודי בעיני שאר העולם. לא רק הדת היהודית עושה אדם ליהודי. לצורכי זיהוי נחשב הגזע יותר מן הדת, והפלאשה הם במקרה הטוב יהודים על פי הדת. מלכתחילה הם לא היו אפילו יהודים על פי הדת, כי המסורות התנ"כיות שבהן דבקו עדיין לא עשו אותם ליהודים [...]. השבט הנגרואידי בחבש הנקרא פלאשה אינם יהודים, ולא רצוי לייחד אותם באופן מלאכותי. הניחו להם להישאר במקום הימצאם. כך מוטב להם ומוטב לנו.⁹¹

החרדה הוותיקה של יהודי המערב מאז ימי ההשכלה מפני יהודי מזרח אירופה, שיבואו בהמוניהם מערכה ויבאישו את ריחם של היהודים המודרנים, הפכה בגלגולה האמריקני להגזעת הפלאשים ולחרדה מפני הגזעת כלל היהודים בעקבותיהם. ברומה לחוק הטיפה האחת (One Drop Rule), טיפה אחת של דם שחור מאתיופיה עלולה לעלות ליהודים כולם בהגזעתם כשחורים. השחורות הפכה מצבע לגזע, מייחודיות אקזוטית לסכנה קיומית, ומי ירצה להרים תרומה לקידומה ולקירובה של סכנה קיומית?

אולי בעקבות קולות כאלה ואולי בגלל אכזבתו מהיקף התרומות, ניסה פייטלוביץ' הפרגמטיסט לחזור בו. בשנת 1929 פורסם בעיתונות היהודית אמריקנית מאמר מאת גורדון מק'קריי, נוסע לא יהודי שביקר באתיופיה ונחשב מומחה למדינה, שכותרתו: 'הפלאשים: ה"יהודים השחורים" כביכול בחבש' ("The Falashas: The So-called "Black Jews" of Abyssinia").⁹² מק'קריי, שפגש את פייטלוביץ' באתיופיה והתרשם עמוקות ממפעלו, שלל במפגיע את הגזעתם של הפלאשים כשחורים. מייד בפתח דבריו הוא הצביע על טעות (misconception) המתגלמת בשאלה 'ההרסנית והמזיקה' הנשאלת על הפלאשים: 'אם הם שחורים, האם הם יהודים?'. והוא השיב: 'הפלאשים, באופן נחרץ, אינם שחורים [not black]. ובאופן נחרץ ביותר, הם יהודים. בסולם הצבע של ברוקה הם ידורגו מן הסתם בין שש לשבע; כלומר גוון חום, הטעון ברורות רבים של להט השמש האפריקנית. שחור הוא גון העור המזוהה עם הגזעים הנגרואידיים [negritic races]. ואין שום דבר נגרואידי באנשים המיוחדים הללו, הפלאשים בחבש'. כדי לכדלם מסכיבתם באתיופיה הוא לא הסתפק בייחוס 'תכונות יהודיות' לפלאשים ('לכידות, אחדות, חריצות, צמא לידע'), אלא הציג אותם גם כמוסריים יותר, נקיים יותר, בריאים יותר וחרוצים יותר מבני ארצם; ובתיאור הצעירים הפלאשים יפי התואר שראה אצל

91 אנונימי, האם יש.

92 מק'קריי.

פייטלוביץ', על אפם הנשרי ושפתייהם העדינות, נדמה שאפשר לזהות שמץ של סלידה משחורים.⁹³ על כל פנים המטרה הייתה לבדל מהם בכל תוקף את הפלאשים.

בהמשך דבריו לא הסתיר מק'קריי את מטרתו: גיוס כספים למפעלו של פייטלוביץ'. הוא לא חסך במילים כדי לתאר, אפילו לחשב ממש, את עלויות הטיפוח החינוכי של עשרות אלפי יהודי אתיופיה, והביע אכזבה עמוקה מכך שיהודי ארצות-הברית, שמציפים בתרומות שלל מיזמים פילנתרופיים ומחקריים ברחבי העולם, גייסו למען הפלאשים רק כמה אלפי דולרים ולא מיליון כפי שציפה.

היה זה מאמר מוזמן. הוא פורסם בלוויית מעין 'הסכמה' קצרה מאת הרב מקס וייס (Weis, 1892-1968), מזכיר הוועד הפרו-פלאשי האמריקני, שהיה מקורב לפייטלוביץ'. וייס כתב בה כי טרם פרסומו נשלח הטקסט לעיונם של מלומדים יהודים-אמריקנים, וכי הם הסכימו שזהו מאמר רב ערך ומעניין בשל אמירתו על הפלאשים. קשה לדעת לאילו מלומדים נשלח המאמר, אם אכן נשלח, אך מק'קריי בהחלט שלח את כתב-היד אל וייס, ובמכתב נלווה שאל אם הטקסט משיב את רצונו – אין ספק שהשניים שוחחו עליו עוד לפני שנכתב – וגם ביקש שיטלגרף אליו הערות, ואף הביע נכונות לשכתב את המאמר ככל שיידרש. כתב-היד והמכתב הנלווה נמצאים בארכיון פייטלוביץ', ומכאן שגם פייטלוביץ' היה בסוד העניינים. השוואה בין כתב-היד שבארכיון לבין גרסת המאמר שנדפסה בעיתון מגלה כי הושמטו ממנו שלוש הפסקאות המאלפות הבאות, המבהירות באופן חדימשמעי את מה שרק נרמז במעורפל בנוסח הנדפס:

ד"ר פייטלוביץ' בחבש מביע חשש שמשום שהאנשים שלו כהי עור, משום שקראו להם בטעות היהודים 'השחורים' [because they have been mis-called the 'Black' Jews] – משום כך יהודי אמריקה אינם מביעים בהם עניין רב יותר.⁹⁴

⁹³ 'צעירים שיופיים כהה וסולד, כמה מהם. חוטם סולד דק; שפתיים מעוצבות בעדינות; עיניים כהות חריזות [...] שחורים? הבל הבלים! נגראידיים? רק שוטה משוחד ועיוור ידגול בטענה זו' (Darkly, acquilinely handsome youngsters, some of them. Thin beaked noses; fine cut lips; quick dark eyes [...] Black? Rubbish! Negroid? Only a purblind and prejudiced fool would foster the contention שם, עמ' 406).
⁹⁴ משפט זה מכתב-היד צוטט אצל טרוויסן-סמי, ביוגרפיה, עמ' 148 הערה 3; היא לא הבחינה שכל הקטע הושמט מן הנוסח שנדפס.

ז. ההשחרה מזווית אפרו־אמריקנית

השחרת הפלאשים חוללה דינמיקה בלתי צפויה לאורך הגבול הרגיש שבין שחורים ליהודים. אומנם בקרב יהודי ארצות־הברית היא נתפסה לפעמים כסכנה, אך בעיני אפרו־אמריקנים היא נראתה אחרת לגמרי. אם הפלאשים שחורים, הרי על פי כללי הסימטרייה אפשר לטעון שהשחורים פלאשים – והיה מי שטען כך.

בקיץ 1935 הגיעה לניו יורק למסע הופעות הזמרת רסארי הֶשְׁלָה טמניה (Rassari Heshla Tamanya), נסיכה פלאשית מאתיופיה, דודניתו של הקיסר היילה סלאסי, דוברת שלל שפות אתיופיות וכמובן גם עברית ויידיש. כראוי למעמדה ולדתה התגוררה הנסיכה במלון האולטרה־אורתודוקסי 'ברודווי סנטרל'. ואולם בעקבות הכחשות נמרצות מארמון הקיסר באדיס אבבה התברר עד מהרה כי הנסיכה הזאת דומה כשתי טיפות מים לברדנית שחורה מהארלם, שנעלמה מאז שצצה הנסיכה.⁹⁷

האנקדוטה הזאת מעידה על תופעה רצינית ורחבה בהרבה. מיקומה בהארלם אינו מקרי: הרובע התאפיין במגע הדוק בין היהודים שהלכו ועזבו אותו לבין אפרו־אמריקנים שתפסו את מקומם, ונוצרה בו מה שכינתה החוקרת עמנואלה טרוויסן־סמי הפלאשיזציה של השחורים בהארלם. תנועת ההתייהדות בקרב השחורים בהארלם חורגת ממסגרת מאמר זה,⁹⁸ אך היא ניצלה עד קצה גבול האפשר, וקצת מעבר לכך, את הקטגוריה החדשה של הפלאשים,

Falashas, or black Jews; אנונימי, התיישבות סינית יהודית); 'היהודים השחורים, הפלאשים' (the black Jews, the Falashas); דייווידסון); 'מי שמכונים כביכול יהודים שחורים של חבש' (the so-called Black Jews of Abyssinia; ג'וזף); 'פלאשה, היהודים השחורים של אתיופיה' (Falashas, the black Jews of Ethiopia; פאסן); אנונימי, פלאשים, היהודים השחורים (The Black Jews of Abyssinia); 'הפלאשה (יהודים שחורים) [the Falasha (Black Jews)]; (ביק); 'היהודים השחורים של אתיופיה' (The Black Jews of Ethiopia; לסלאו); 'הפלאשה, היהודים השחורים של אתיופיה' (The Falashas, The Black Jews of Ethiopia); אנונימי, דובר – כותרת הרצאה של וולף לסלאו ב־UCLA); 'מסע אל הפלאשה: היהודים השחורים של אתיופיה' (Journey to the Falashas: Ethiopia's Black Jews); מסינג), וכך גם בעיתונות האמריקנית בידיש ובעיתונות היהודית בבריטניה.

97 אנונימי, נסיכה פלאשית.

98 טרוויסן־סמי, פלאשיזציה; טרוויסן־סמי, ביוגרפיה, עמ' 133-151, ומקורותיה.

הייתכן שאמת הדבר? האם היהודים האמריקנים נוקמים בדחליל האנטישמיות באמצעות הקמת קו אנטי-צבע [by building an anti-color line]? האם יסרבו להושיט עזרה לבני ישראל בבומביי ובקראצ'י שבהודו הבריטית, או לתימנים שבִּעֶרְב? והאם למישהו יש הזיות שהאנשים האלה בלונדינים?

הוכח באופן אתנולוגי שדורות של שהייה רצופה תחת אור שמש בעל ערך אֶקְטִינִי (עוצמת קרינה) גבוה תוביל להעברה תורשתית של פיגמנטציית עור מוגברת. בדיוק כמו ששהייה רצופה באקלים צפוני תחולל את ההפך. ולצורך העניין, האם סבור מישהו ששלמה המלך עצמו היה נורדי כחול עיניים בעל זקן צהבהב?⁹⁵

מן הדברים עולה שפייטלוביץ' עצמו הוא שקשר בין מיעוט התרומות לבין הגזעם של יהודי אתיופיה כשחורים; ההגזעה היא שהזינה את הפקפוק ביהדותם, את הדעות הקדומות נגד שחורים בכלל ואת החשש מפני אנטישמיות. מק'קריי חש לעזרתו של פייטלוביץ' כדי להתנער מן ההגזעה, וכחליוף לה הוא השתמש בעגה מדעית כדי לסגת אל התיאוריה הסביבתנית בדבר השיזוף בשמש האפריקנית – שגם פייטלוביץ' הזכיר במאמרו – וזאת במטרה לבדל את יהודי אתיופיה מן השחורים ולהשיכם אל חיק הגזע הלבן כשאר היהודים. מאזכור נישואי תערובת הוא כמובן נמנע, כי הדבר היה מזיק הן לטענה שהם יהודים, הן לטענה שהם לבנים. בהערצתו לפייטלוביץ' הוא נמנע מלהזכיר גם כי מי שעשה את הטעות הרת הגורל של הגדרת הפלאשים כיהודים השחורים היה לא אחר מאשר פייטלוביץ' עצמו, במאמרו מן העשור הקודם, בראיונות איתו ובהרצאותיו בארצות־הברית.

הניסיון של פייטלוביץ' ואנשיו לחזור בהם לא הצליח. לא היה אפשר להשיב את השד אל הבקבוק. פייטלוביץ' אולי זרע את זרעיה של ההשחרה, אבל היא הכתה שורש וצמחה על קרקע אמריקנית והתאימה לצרכים אמריקניים. הצירוף היהודים השחורים נעשה נפוץ יותר ויותר עד שהפך למעין אפיתט, והצירוף 'פלאשים או היהודים השחורים' (Falashas or the black Jews) נעשה כמעט צירוף ככול בעיתונות היהודית והכללית באמריקה.⁹⁶

95 ארכיון פייטלוביץ', אוניברסיטת תל אביב, תיק 70 (לשעבר 112), עמ' 10 בכתב־היד של המאמר.

96 לשם המחשה: 'יהודי פלאשה השחורים של חבש' (the black Falasha Jew of Abyssinia; ש"ף); 'פלאשה, ה"יהודים השחורים" של חבש' (Falashas, the 'black Jews' of Abyssinia; אנונימי, אלפי פלאשה); 'הפלאשה או יהודים שחורים' (the

היהודים השחורים של חבש. בעקבות פעולתו של פייטלוביץ' בארצות-הברית התוודעו אפרו-אמריקנים ליהודי אתיופיה והפכו אותם לאחיהם האבודים. חלקם התייחדו. צבע העור, שנתפס כמשותף, הוביל ליצירת זהות אמריקנית שחורה-יהודית חדשה; האפרו-אמריקנים דמיינו הן את יהודי אתיופיה הן את עצמם כשחורים שגלו ממולדתם. נוספה על כך ההערצה לקיסר אתיופיה היילה סלאסי, השליט האפריקני העצמאי היחיד באותה תקופה, שנחשב צאצא של שלמה המלך ומלכת שבא.

אחד מ'רבני' התנועה, ג'וזיה פורד (Ford, 1877–1935), שגם נפגש עם פייטלוביץ', הרחיק לכת וקבע כי 'האדם השחור הוא לאמיתו של דבר פלאשה אתיופי והעברי מן התנ"ך, ששמו ודתו נגזלו ממנו במהלך העברות'.⁹⁹ לימים אף 'חזר' לאתיופיה והשתקע בה, כחלק מתנועת חזרה לאפריקה. תלמידו וממשיכו בהנהגת הקהילה, רבי מת'יו (Matthew, 1892–1973), קידם את הדברים צעד אחד הלאה וקבע שהיהדות האמיתית השתמרה רק אצל צאצאי יעקב באפריקה, ואילו היהודים הלבנים הם צאצאי עשיו. מאוחר יותר גם יוסף בן-יוחנן (Ben-Jochannan, 1918–2015), אמריקני ממוצא קריבי ומן הקולות האפרו-צנטריסטיים הבולטים, טען שנולד בגונדר לאב יהודי-אתיופי, ושלל את עצם ההבחנה בין יהודים שחורים לבין פלאשים.

פייטלוביץ', שתמך עקרונית בהרחבת שורות העם היהודי באמצעות גיור המוני, היה אמביוולנטי מאוד כלפי התנועה הזאת, שטשטשה את הגבולות בין מציאות לדמיון ובין יהודים במוצאם – כפי שראה פייטלוביץ' את יהודי אתיופיה – לבין מתייהדים אפרו-אמריקנים שאינם ממוצא יהודי. לאחר מותו של פייטלוביץ' ציטט רבי מת'יו באכזבה אמירה ששמע מפיו, ש'היהודים השחורים האמריקנים אינם חלק מיהודי אתיופיה, מפני שעל אף עורם הכהה הם לבנים', והעיר כי 'הייתה זו אמירה מוזרה בהחלט, שהרי העולם כולו ידע, ועדיין יודע, שהאתיופים שחורים כמו כל שחור אחר'.¹⁰⁰ מוזרה ככל שנשמעה האמירה באוזני רבי מת'יו – וכאמור לא כל העולם ידע שהאתיופים שחורים – היא עולה בקנה אחד עם עמדתו המוכרת של פייטלוביץ', ומחזקת את המסקנה שאף שהיה לו חלק נכבד בהשחרתם של יהודי אתיופיה בארצות-הברית, השלכותיה היו בניגוד לרצונו.

99 צוטט אצל: טרוויסן-סמי, ביוגרפיה, עמ' 137.

100 צוטט: שם, עמ' 134.

היילה סלאסי (1892-1975), קיסר אתיופיה (אוסף פייטלוביץ' הספרייה
המרכזית על שם סוראסקי, אוניברסיטת תל אביב)

ז. בתרבות העברית עד העלייה

למן העשור השני של המאה העשרים התוודעו אפוא יהודי ארצות־הברית לפלאשה, ליהודים השחורים של אתיופיה, ועד מהרה הצטרפו אליהם יהודים שחורים מקומיים מסוג חדש. לא כך היה בתרבות העברית. הנרייט דהאן־כלב קבעה כי 'שיח השחורות החל להישמע בישראל באופן ישיר ומפורש בפוליטיקת גון העור בעיקר מאז הגעת העלייה הראשונה מאתיופיה בשנות השמונים', וכתבה על 'הפיכתו של דיאלוג גון העור למפורש יותר עם בואם של היהודים מאתיופיה בשנות התשעים'.¹⁰¹ ככלל נראה שבישראל אכן כמעט לא הושחרו יהודי אתיופיה טרם עלייתם ארצה, יותר ממחצית המאה אחרי שהושחרו בארצות־הברית.

כאשר באה קבוצת בני נוער מאתיופיה למוסד החינוכי 'כפר בתי' באמצע שנות החמישים, הם תוארו בכל הכתבות בעיתונות העברית בראש ובראשונה כפלאשים, לא כיהודים שחורים. 'מעריב', העיתון הנפוץ במדינה באותם ימים, תיאר אותם כ'חומי עור, בעלי קווי פנים אציליים ושיער שחור ומסולסל'.¹⁰² גם בשבועון לציבור הדתי 'פנים אל פנים' תוארו כשחומי עור ושחורי שיער.¹⁰³ לעומת זאת 'הצופה' דיווח בכתבה אחת על 'ילדים כושיים, שחורי עור ומקורזלי שיער', אך בכתבה אחרת לא הזכיר את צבע עורם כלל.¹⁰⁴

בקיץ 1964 דיווחו כמה עיתונים ישראליים כי 'היהודים השחורים' – המירכאות במקור – יפעלו להבנה 'בין היהודים לכושים' בארצות־הברית; הכוונה הייתה לאמריקנים שחורים שהתייהרו.¹⁰⁵ בשנת 1968 דיווח 'הצופה' על "'היהודים השחורים" היושבים במעלות ההרים ומבקשים להתקרב אל מעיינות היהדות' – ומדובר היה באוגנדה.¹⁰⁶ בשנת 1970 הכריזה כותרת בעיתון 'למרחב' (של 'אחדות העבודה') כי "'היהודים השחורים" שבים למולדתם' – ובידיעה סופר על יהודים שחורים שהיגרו מארצות־הברית לליבריה ומשם לישראל.¹⁰⁷ מובן כי שיח השחורות בארצות־הברית חלחל פה ושם גם לשיח העברי. למשל בשנת 1973 פורסמה ב'דבר' כתבה על 'פלאשים

101 דהאן־כלב, עמ' 90, 91.

102 לויטה.

103 אנונימי, בית ישראל.

104 אבידור; אנונימי, נשיא המדינה.

105 אנונימי, היהודים השחורים, ובאותו יום, 21 באוגוסט 1964,

בנוסח דומה ב'למרחב' וב'על המשמר'.

106 אישון.

107 שמש.

בישראל, שהציגה אותם כבר בפתחה כ'פלשים, היהודים השחורים של אתיופיה, בדיוק כמו שהיה מקובל זה כבר בשפה האנגלית; על הכתבה חתום ארנולד שרמן, יהודי אמריקני במוצאו, יליד 1932, שחיבר גם רומן על יהודי אתיופיה באנגלית.¹⁰⁸ אפשר למצוא חריגים נוספים, כמו ספרה של יעל כהנא 'אחים שחורים: חיים בקרב הפלשים', משנת 1977, שהשתמש גם הוא בביטוי יהודים שחורים.¹⁰⁹ אבל ככלל הצירוף העברי יהודים שחורים לא היה רווח כלפי יהודי אתיופיה ובהחלט לא יוחד להם, וההתייחסות אליהם כאל שחורים הייתה נדירה.

ממחישה את הפער בין הציבור האמריקני לישראלי אמירה שהפכה למוטיב תעמולתי ידוע בפוליטיקה הישראלית. ב־7 בינואר 1985, עם קטיעתו של 'מבצע משה' להטסת יהודי אתיופיה מסודאן לישראל, כתב בעל הטור היהודי-אמריקני הנודע ויליאם ספייר מאמר בן 750 מילים ב'ניו יורק טיימס' (*The New York Times*); הצירוף יהודים שחורים (black Jews) חוזר בו פעמיים, והמילה שחור (black) מופיעה שש פעמים נוספת. בניסוח שזכה לתפוצה רבה כתב ספייר: 'לראשונה בהיסטוריה אלפי אנשים שחורים מובאים לָאָרֶץ לא בשלשלאות אלא בכבוד, לא כעבדים אלא כאזרחים' (For the first time in history, thousands of black people are being brought into a country not in chains but in dignity, not as slaves but as citizens).¹¹⁰ יושב ראש האופוזיציה דאז בנימין נתניהו חזר על המוטיב הזה מעל בימת הכנסת כעבור תשע שנים (בוודאי לא בפעם הראשונה), בגרסה מותאמת לאוזניים ישראליות, וניסח זאת כך: 'בהצלת יהודי אתיופיה הראתה ישראל, שהציונות היא התנועה היחידה בתולדות העמים, שהעבירה אנשים מאפריקה לא על־מנת לשעבדם אלא על־מנת לשחררם'.¹¹¹ השחורות נמחקה כלא הייתה.

כלים דיגיטליים מאששים את הרושם הזה. שאילתה בארכיון 'עיתונות יהודית היסטורית'¹¹² על כתבות בעיתונות העברית משנת 1901 ועד 1980 הכוללות את המילים (ה)פל(א)שה או (ה)פל(א)שים הניבה 1,785 היקריות. כאשר נגרעו מהן כתבות הכוללות את המילה (ה)שחורים, נותרו 1,668

108 שרמן, פלשים. לרומן ראו: שרמן, מחפשים באנגלית; שרמן, מחפשים בעברית.

109 כהנא, עמ' 10.

110 ספייר.

111 דברי הכנסת השלוש עשרה, הישיבה המאה שבעים ושתיים, 10 בינואר 1994.

112 הבדיקה נערכה בסוף אוגוסט 2020.

היקריות. כלומר רק בכ־6.5 אחוזים (117 מתוך 1,785) מהכתבות שהזכירו את הפלאשים הופיעה המילה שחורים, ואילו 93.5% מהכתבות לא השתמשו בה. לעומת זאת בבדיקה דומה בעיתונות היהודית באנגלית נמצאה המילה שחור (black) בשליש מהכתבות, שיעור גבוה פי חמישה ויותר.¹¹³ ובבדיקה בכיוון ההפוך שאילתה על הצירוף היהודים השחורים בעיתונות העברית באותן שנים הניבה 158 היקריות; רובן עסקו ביהודי הודו או ביהודים שחורים בארצות־הברית, ורק שלושים ושמונה מתוכן כללו את המילים חבש, אתיופיה, (ה)פל(א)שה או (ה)פל(א)שים, ואף מאלה רק שלושים, כלומר פחות מחמישית מכלל ההיקריות, עסקו ביהודי אתיופיה ולא ביהודים השחורים בארצות־הברית שכינו עצמם פלאשים או הזכירו את אתיופיה בהקשר זה או אחר. דרך אגב, ההזדהות והזהות שניסו האפרו־אמריקנים ליצור בינם לבין יהודי אתיופיה לא שכנעו כלל ועיקר; בכ־200 היקריות כונו הם ומתייחדים אמריקנים שחורים אחרים – (ה)יהודים (ה)כושים, צירוף שלא שימש אפילו פעם אחת לציון יהודי אתיופיה, היא כוש המקראית. ניתן אפוא לקבוע כי בישראל, שלא כבארצות־הברית ובעולם האנגלו־סקסי, לא נתפסו יהודי אתיופיה כשחורים טרם עלייתם ארצה.

*

כיום, כעבור לא הרבה יותר משנות דור, הפכה השחורות למרכיב מרכזי ביותר בזהותם של יוצאי אתיופיה בישראל. הדבר משתקף בלשון, בספרות, באומנות, בתחומי העניין, בהפגנות ובמחאות, בלבוש, בצריכת התרבות ואולי מעל לכל במוזיקה – רבים מאוד מיוצאי אתיופיה רואים את עצמם כחלק מעולם שחור גלובלי או אטלנטי שמרכזו בארצות־הברית, עוקבים בדריכות אחרי הקהילה האפרו־אמריקנית, מתעניינים בתולדותיה וחשים הזדהות איתה ועם תרבותה. גם ישראלים שאינם ממוצא אתיופי תופסים לעיתים קרובות את יוצאי אתיופיה כשחורים, אם כתיג ניטרלי ואם בהתנשאות. השחורות הזאת בוודאי לא באה ארצה עם העולים מאתיופיה, וכאמור אין לה שורשים של ממש בתרבות העברית טרם העלייה. אפשר אפוא לשאול עד כמה מדובר בהתפתחות פנים־ישראלית? עד כמה הייתה פרי השפעה אמריקנית או אולי יהודית־אמריקנית? (כידוע יהדות צפון אמריקה מילאה תפקיד מרכזי הן טרם עליית הקהילה, הן

¹¹³ שאילתה על המילים falasha[s] בעיתונות היהודית בשפה האנגלית באותן שנים הניבה 774 תוצאות. בניכוי כתבות הכוללות את המילה black, נותרו 518 תוצאות בלבד – כלומר כשליש (256 מתוך 774) מהכתבות שהזכירו את הפלאשים השתמשו גם במילה black.

בעלייתה ובקליטתה). האם התפתחה תודעת השחורות בתוך הקהילה ומחוצה לה בד בבד או שמא בערוצים נפרדים? וכמובן מתי ואיך התחוללה בארבעת העשורים שמאז ראשית העלייה? שאלות אחרות הן מהי הפונקצייה שלה בחברה הישראלית, מהי תועלתה, מהו מחירה, ומהן השלכותיה של השחורות הצעירה הזאת על הקהילה, על מעמדה, על יחסה לעברה ועל שאיפותיה לעתיד? כל אלה ושאלות רבות אחרות פותחות פתח למחקרים נוספים – שחלקם כבר נעשו ונעשים – ולמתודולוגיות שונות מזו שננקטה כאן. לסיום ראוי לחזור ולהדגיש כי יהודי אתיופיה לא נולדו שחורים, וכי השחרתם היא תהליך היסטורי צעיר בהרבה מכפי שניתן היה לשער, שהתחולל במקומות שונים, בשפות שונות ובאופנים שונים ולעיתים משונים למדי.

קיצורים ביבליוגרפיים

- A.A., 'The Jews of Abyssinia', *The American Hebrew & Jewish Messenger*, 3 April 1903, p. 658 א"א
- שמואל אבידור, 'צעירים פלשיים מכפר בתיה יוצאים בשליחות חינוכית', הצופה, 25 בנובמבר 1957, עמ' 3 אבידור
- Christian Georg Andreas Oldendorp, *Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den caribischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan, Barbey 1777* אולדנדרופ
- משה אישון, 'עם שבט נידח המחפש נתיבות ליהדות', הצופה: מוסף, 26 בינואר 1968, עמ' 5 אישון
- Herman Eliassof, 'The White and the Black Jews of Southern India', *The Sentinel*, 16 November 1917, p. 6 אליאסוף
- 'אינדיען', המגיד 3, 32 (16 באוגוסט 1859), עמ' 127-128 אנונימי, אינדיען
- 'Says Thousands of Falashas Embrace Christianity', *The Sentinel*, 20 April 1923, p. 23 אנונימי, אלפי פלאשה
- 'בית "ישראל" (הפלשים), שבט יהודי מופלא שב לעמו', פנים אל פנים, 23 בפברואר 1955, עמ' 4-5 אנונימי, בית ישראל
- 'Speaker on Ethiopian Jews at Israel Brotherhood Meet', *Bnai Brith Messenger*, 11 November 1955, p. 11 אנונימי, דובר
- 'Are There Black Jews And Are They Necessary?', *The Sentinel*, 27 May 1921, pp. 10, 35 אנונימי, האם יש
- "היהודים השחורים" יפעלו להבנה בין היהודים והכּוּשִׁים בארה"ב", דבר, 21 באוגוסט 1964, עמ' 13 אנונימי, היהודים השחורים
- 'The Falashas: Abyssinian Jews', *The American Hebrew & Jewish Messenger*, 14 February 1908, p. 381 אנונימי, הפלאשים
- 'Tells of Chinese Jewish Settlement 1,300 Years Old', *The Sentinel*, 26 August 1927, p. 27 אנונימי, התיישבות סינית יהודית
- אנונימי, 'חדשות שונות', הצפירה, 12 באוגוסט 1874, עמ' 46; 2 ביולי 1878, עמ' 199 אנונימי, חדשות
- 'שוואַרצע אידען פון אפריקא', פֿאַרווערטס, 16 בספטמבר 1905, עמ' 4 אנונימי, יהודים שחורים באפריקה
- 'To Help the Falashas, Society Formed in New York', *The American Hebrew & Jewish Messenger*, 12 May 1911, p. 37 אנונימי, לעזור לפלאשים
- "'Falasha Princess' Exposed as Harlem Entertainer Seeking Ethiopian Publicity", *The Sentinel*, 25 July 1935, p. 36 אנונימי, נסיכה פלאשית
- 'נשיא המדינה מציע להכשיר ילדי הפלשים כספנים באניות שתהלכנה בקוון אילת-חבש', הצופה, 27 בדצמבר 1956, עמ' 4 אנונימי, נשיא המדינה
- '100,000 BLACK JEWS; Dr. Faitlovich's Scheme to Educate the "Falashas" of Abyssinia', *The New York Times*, 22 March 1908, p. 3 אנונימי, פייטלוביץ'
- 'Falashas, The Black Jews of Abyssinia', *The Jewish Exponent*, 1 April 1938, p. 8 אנונימי, פלאשים, היהודים השחורים
- 'Jude', Johann Georg Krünitz (ed.), *Oekonomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft*, XXXI, Berlin 1784, pp. 293-617 אנונימי, אנציקלופדיה כלכלית

- אשכולי אהרן זאב אשכולי, הפלשים: ביבליוגרפיה (הדפסה מיוחדת מתוך קרית ספר, יבויג), ירושלים תרצ"ז
- Georges-Louis Leclerc de Buffon, *Barr's Buffon: Buffon's Natural History, Containing a Theory of the Earth, a General History of Man etc.*, trans. J. S. Barr, IV, London 1792 בופון, אנגלית
- , *Histoire naturelle: Générale et particulière*, III, Paris 1749 בופון, צרפתית
- Claudius Buchanan, *Christian Researches in Asia*², London 1811 ביוקן
- Abraham J. Bick, 'Jewry's Best Seller: The Siddur', *The Sentinel*, 5 July 1945, p. 12 ביק
- אורי בן־אליעזר, "כושי סמבו, ביליביליבמבו": כיצד יהודי הופך שחור בארץ המובטחת, יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים תשס"ח, עמ' 130–157
- בנימין מטודלה, ספר מסעות של ר' בנימן, בעריכת נתן אדלר הכהן, לונדון תרס"ז
- Benjamin fils de Jona de Tudele, *Voyages*, ed. Jean-Philippe Baratier, Amsterdam 1734 בנימין, ברטיה
- Beniamin Tudelensis, *Itinerarium D. Beniaminis*, ed. Constantijn L'Empereur, Leiden 1633 בנימין, לאמפרר
- James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile: In the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773*, I–V, Edinburgh 1790 ברוס
- Paul Broca, *On the Phenomena of Hybridity in the Genus Homo*, London 1864 ברוקה
- Rainer Brömer, 'The First Global Map of the Distribution of Human Diseases: Friedrich Schnurrer's "Charte über die geographische Ausbreitung der Krankheiten" (1827)', *Medical History* 44 (2000), pp. 176–185 (doi:10.1017/S0025727300073336) ברמר
- יצחק הלוי גאסטפריינד, 'עסטרייך', העברי 14, 44 (19 ביולי 1878), עמ' ששה גאסטפריינד
- Andrew Colin Gow, *The Red Jews: Antisemitism in an Apocalyptic Age 1200-1600*, Leiden 1995 גואו
- Josef Gugenheimer, 'Zur Falaschasfrage', *Jeschurun* 11, 7 (April 1865), pp. 205–218 גוגנהיימר
- Charles H. Joseph, 'Random Thoughts', *The Sentinel*, 6 March 1931, p. 10 ג'וזף
- David M. Goldenberg, 'Racism, Color Symbolism, and Color Prejudice', Miriam Eliav-Feldon, Benjamin Isaac & Joseph Ziegler (eds.), *The Origins of Racism in the West*, Cambridge 2009, pp. 88–108 גולדנברג
- Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I–VIII, London 1838 גיבון
- Sander L. Gilman, 'The Jewish Nose: Are Jews White? Or, the History of the Nose Job', Laurence J. Silberstein and Robert L. Cohn (eds.), *The Other in Jewish Thought and History: Constructions of Jewish Culture and Identity*, New York and London 1994, pp. 364–401 גילמן

הגרייט דהאן־כלב, 'גון העור בישראל: היבטים עלומים', פוליטיקה 26 (קיץ 2017), עמ' 69–102	דהאן־כלב
Timothy Dwight, <i>Travels in New England and New York, I–IV</i> , New Haven, CT 1821–1822	דווייט
C. Davidson, 'Abyssinia, an African Outpost of Judaism', <i>The American Jewish World</i> , 26 December 1930, p.5	דייווידסון
Hasia R. Diner, <i>In the Almost Promised Land: American Jews and Blacks, 1915–1935</i> , Westport, CT 1977	דיינר
Selig Hausdorff, 'Jerusalem', <i>Der Israelit</i> 5, 35 (31 August 1864), p. 470	האוסדורף
Robert Haas, <i>Das Staatsbürgerthum der Juden</i> , Frankfurt a.M. 1837	האס
Nicholas Hudson, 'From "Nation" to "Race": The Origin of Racial Classification in Eighteenth-Century Thought', <i>Eighteenth-Century Studies</i> 29, 3 (1996), pp. 247–264	הדסון
Hartwig Hundt-Radowsky, <i>Die Judenschule, oder gründliche Anleitung, in kurzer Zeit ein vollkommener schwarzer oder weißer Jude zu werden</i> , I–III, Jerusalem 1822	הונטרדובסקי
שמואל הלוי הורוויץ, 'היהודים השחורים הנודעים בשם "פלשת" באביסיניען', המגיד 12, 44 (11 בנובמבר 1868), עמ' 348; 45 (18 בנובמבר 1868), עמ' 356; 47 (2 בדצמבר 1868), עמ' 372	הורוויץ, היהודים השחורים
—, 'היהודים השחורים והלבנים בקאכין. העתקה משפת אשכנזית', המליץ 3, 11 (15 בינואר 1863), עמ' 170	הורוויץ, היהודים השחורים והלבנים
רן הכהן, "'לא יסור שבט מיהודה": יהודי אתיופיה כסוגיה תאולוגית', פעמים 153 (תשע"ח), עמ' 11–41	הכהן, לא יסור
Ran HaCohen, 'The "Jewish Blackness" Thesis Revisited', <i>Religions</i> 9, 7 (2018), 222, https://doi.org/10.3390/rel9070222	הכהן, שחורות
'על דבר אחינו הפאלאשת הנדחים בארץ כוש, על פי ההודעות שהביא מהם ידידנו הח' יוסף הלוי', הלבנון 5, 30 (6 באוגוסט 1868), עמ' 476–479; 32 (19 באוגוסט 1868), עמ' 508–510	הלוי, הודעות
יוסף הלוי, 'מסע בחבש לגילוי הפלשים', הקדמה והערות סטיבן קפלן, פעמים 58 (תשנ"ד), עמ' 5–66	הלוי, מסע
IJsbrand van Hamelsveld, <i>Geschiedenis der Joden</i> , Amsterdam 1807	המלספלד
נפתלי הירץ וויזל, 'מאמר מגיד חדשות', המאסף (שבט תק"ן), פברואר 1790), עמ' קכט–קט	ויזל, מגיד
—, 'תוספות דברים על מאמר מגיד חדשות', המאסף (סיוון תק"ן, יוני 1790), עמ' רנז–רעו	ויזל, תוספות
Roxann Wheeler, <i>The Complexion of Race: Categories of Difference in Eighteenth-Century British Culture</i> , Philadelphia, PA 2000	וילר
מנחם ולדמן, מעבר לנהרי כוש: יהודי אתיופיה והעם היהודי, [תל אביב] תשמ"ט	ולדמן
Israel Zangwill, "'The Jewish Race'", <i>The Jewish Voice</i> , 25 August 1911, pp. 4–5	זנגוויל

- חבשוש חיים בן יחיא חבשוש, מסעות חבשוש, מהדורת שלמה דב גויטיין, תל אביב תרצ"ט
- חראוונזנדה, גרמנית Gravenzande's Adrianus, 'Nachrichten von den weissen und schwarzen Juden zu Cochin auf der malabarischen Küste', *Magazin für die neue Historie und Geographie* 14 (1780), pp. 124–152
- חראוונזנדה, הולנדית —, 'Geschiedkundige narichten, betreffende de blanke en zwarte Jooden te Cochin, op de kust van Malabar', *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen te Vlissingen* 6 (1778), pp. 517–586; 9 (1782), pp. 515–574
- טרואיסן־סמי, ביוגרפיה Emanuela Trevisan-Semi, *Jacques Faitlovitch and the Jews of Ethiopia*, trans. Sally Bennet, London 2007
- טרואיסן־סמי, פלאשיזציה —, 'The "Falashisation" of the Blacks of Harlem: A Judaizing Movement in 20th-century USA', Tudor Parfitt & Emanuela Trevisan-Semi (eds.), *Judaizing Movements: Studies in the Margins of Judaism*, London 2002, pp. 87–110
- יובל ישראל יעקב יובל, 'מיתוס ההגליה מן הארץ: זמן יהודי זמן נוצרי', אלפיים 29 (תשס"ו), עמ' 9–25
- כהנא יעל כהנא, אחים שחורים: חיים בקרב הפלשים, תל אביב תשל"ח
- לויטה ת' לויטה, 'השבט "האבוד" – נמצא... פלשים צעירים באו לישראל', מעריב, 21 בינואר 1955, עמ' 6
- לויזון יהושע לעוינזאהן, 'היהודים השחורים באפריקה וספר "נתן הנביא" אשר בידיהם', המגיד 13, 22 (9 ביוני 1869), עמ' 174–175
- לסלאו Wolf Leslau, 'The Black Jews of Ethiopia: An Expedition to the Falashas', *Commentary* 7, 3 (Mars 1949), pp. 216–224
- מיינרס C. Meiners, *Grundriß der Geschichte der Menschheit*, Lemgo 1785
- מיכאליס Johann David Michaelis, 'CLXXXVII', *Orientalische und exegetische Bibliothek* 12 (1777), p. 100
- מלטה־ברון M. [Conrad] Malte-Brun, *Universal Geography: Or a Description of all the Parts of the World*, I, Edinburgh 1822
- מנדלסון S.[amuel] Felix Mendelsohn, 'Topics of the Week', *The Sentinel*, 29 August 1935, p. 5
- מסינג Simon D. Messing, 'Journey to the Falashas: Ethiopia's Black Jews', *Commentary* 22, 7 (July 1956), pp. 28–40
- מק'קריי Gordon Mac Creagh, 'The Falashas: The So-called "Black Jews" of Abyssinia', *The Reform Advocate*, 9 November 1929, pp. 405–407; *The Sentinel*, 8 November 1929, pp. 6, 46
- מרקוס Harold G. Marcus, 'Racist Discourse about Ethiopia and Ethiopians before and after the Battle of Adwa', Paulos Milkias & Getachew Metaferia (eds.), *The Battle of Adwa*, New York 2005, pp. 229–238
- נוט וגלידון Josiah Clark Nott & George Robins Gliddon, *Types of Mankind: Or, Ethnological Researches*, Philadelphia, PA & London 1868
- נחום Haïm Nahoum, 'Mission chez les Falachas D'Abyssinie', *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle* 3ème serie 33 (1908), pp. 100–137

- Judah Benzion Segal, 'White and Black Jews at Cochin, the Story of a Controversy', *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1983), pp. 228–252 סגל
- Hagar Salamon, 'Blackness in Transition: Decoding Racial Constructs through Stories of Ethiopian Jews', *Journal of Folklore Research* 40, 1 (2003), pp. 3–32 סלומון
- William Safire, 'Interrupted Exodus', *The New York Times*, 7 January 1985, p. 17 ספייר
- יעקב הלוי ספייר, אבן ספיר: יסוב אדמת חם (מסע מצרים) ים סוף, חדרי תימן, מזרח הודו כלו, ארץ החדשה אוסטרליא ותשובת הרמתה ירושלים, א-ב, ליק ומגוצא 1866–1874 ספיר
- Pierre van Paassen, 'Falashas Throng Addis Ababa to Aid Defence Against Italy', *The American Jewish World*, 11 October 1935, p. 1 פאסן
- Adolf Poznanski, *Schiloh: Ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre*, Leipzig 1904 פוזננסקי
- Rebekka Voß, 'Entangled Stories: The Red Jews in Premodern Yiddish and German Apocalyptic Lore', *AJS Review* 36, 1 (2012), pp. 1–41 פוס
- Jacques Faitlovitch, *Les Falachas d'après les explorateurs, notes apologetiques*, Firenze 1907 פייטלוביץ', אפולוגטיקה
- , *Notes d'un voyage chez les Falachas (Juifs d'Abyssinie): Rapport présenté à M. le baron Edmond de Rothschild*, Paris 1905 פייטלוביץ', דו"ח לרוטשילד
- , 'The Black Jews of Abyssinia', *The American Hebrew & Jewish Messenger*, 20 August 1915, pp. 382–383 פייטלוביץ', היהודים השחורים
- , *Quer durch Abessinien: Meine zweite Reise zu den Falaschas*, Berlin 1910 פייטלוביץ', המסע השני
- , *Gli Ebrei d'Abissinia (Falascia), impressioni dal vero*, Acqui 1907 פייטלוביץ', הפלאשה באיטלקית
- , *The Falashas* (Reprint from the American Jewish Year Book 5681), Philadelphia 1920 פייטלוביץ', הפלאשה באנגלית
- , 'Die Falaschas', *Die jüdische Presse* 38, 3 (18 Januar 1907), pp. 29–30; 4 (25 Januar 1907), pp. 35–36; 5 (1 Februar 1907), pp. 43–44; 7 (15 Februar 1907), pp. 69–70 פייטלוביץ', הפלאשה בגרמנית
- & [Samuel Hirsch] Margulies, 'The Falashas', *The Jewish Chronicle*, 10 January 1908, pp. 16–17 פייטלוביץ' ומרגליות, אנגלית
- & —, 'Die Falaschas', *Die jüdische Presse* 39, 3 (16 Januar 1908), pp. 21–23 פייטלוביץ' ומרגליות, גרמנית
- Martin Flad, *Kurze Schilderung der bisher fast unbekanntenen Abessinischen Juden (Falascha)*, Kornthal 1869 פלאד
- J. D. Perruchon & Richard Gottheil, 'Falashas', *The Jewish Encyclopedia*, V, New York & London 1903, pp. 326–330 פרושון וגוטהייל
- James Cowles Prichard, *Researches Into the Physical History of Mankind*³, I–II, London 1837 פריצ'רד

- Tudor Parfitt, 'No Witness to Bear? The Settlement of Jews along the West Coast of Africa', Giorgia Foscarini, Dario Micccoli & Marcella Simoni (eds.), *Homelands and Diasporas: Perspectives on Jewish Culture in the Mediterranean and Beyond*, Newcastle 2018, pp. 2–13 פרפיט
- Immanuel Kant, 'Bestimmung des Begriffs einer Menschen-Race, 1785', idem, *Gesammelte Schriften*, VI, ed. Gustav Hartenstein, Leipzig 1867, pp. 214–231 קאנט, גזע
- , *Physische Geographie*, II, I Mainz & Hamburg 1802 קאנט, גיאוגרפיה
- טאנהסי קואטס, בין העולם וביני, תרגמה זהר אלמקייס, תל אביב 2018 קואטס
- Carleton Stevens Coon, *The Races of Europe*, New York 1939 קון
- Jean Marie Courtès, 'The Theme of "Ethiopia" and "Ethiopians" in Patristic Literature', Jean Devisse (ed.), *The Image of the Black in Western Art*, New York 1979, pp. 9–32 קורטס
- Martin Keet, "'Black Jews" of Abyssinia', *Sacramento Union*, 10 November 1919, p. 3 קיט
- סטיבן קפלן, "גזע" כהיבט של המפגש ההיסטורי בין יהודי אתיופיה ויהדות העולם, פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 83–92 קפלן, גזע
- Steven Kaplan, 'If There Are No Races, How Can Jews Be a "Race"?', *Journal of Modern Jewish Studies* 2, 1 (2003), pp. 79–96 קפלן, גזעים
- M. Lindsey Kaplan, 'The Jewish Body in Black and White in Medieval and Early Modern England', *Philological Quarterly* 92 (2013), pp. 41–65 קפלן, הגוף היהודי
- Steven Kaplan, 'Black and White, Blue and White and Beyond the Pale: Ethiopian Jews and the Discourse of Colour in Israel', *Jewish Culture and History* 5, 1 (2002), pp. 51–68 קפלן, שחור ולבן
- Eduard Rüppell, *Reise in Abyssinien*, I–II, Frankfurt a.M. 1838–1840 ריפל
- [Joseph Schwarz], 'Abessynien', *Der Israelit* 5, 26 (19 Juni 1864), pp. 353–354 שוורץ
- קלמן שולמאן, ספר מוסדי ארץ, כולל תכונות כל ארצות תבל [...] גם קורות בני ישראל בכל ארצות מגוריהם, א–י, וילנה תרל"א–תרל"ז שולמאן
- Jonathan Schorsch, 'Portmanteau Jews: Sephardim and Race in the Early Modern Atlantic World', David Cesarani (ed.), *Port Jews: Jewish Communities in Cosmopolitan Maritime Trading Centres, 1550–1950*, London 2013, pp. 59–74 שורש
- Henry A. Stern, *Wanderings among the Falashas in Abyssinia*, London 1862 שטרן
- Jacob H. Schiff, 'Zionism and Nationalism', *The American Hebrew & Jewish Messenger*, 16 January 1914, pp. 331–332 שיף
- יונה שמשי, "היהודים השחורים" שבים למולדתם, למרחב, 13 במרס 1970, עמ' 4 שמשי

- Friedrich Schnurrer, *Geographische Nosologie oder die Lehre von den Veränderungen der Krankheiten in den verschiedenen Gegenden der Erde*, Stuttgart 1813 שנוורר
- Arnold Sherman, *In search for Rachamim*, Jerusalem 1977 שרמן, מחפשים באנגלית
- ארנולד שרמן, מחפשים את רחמים, תרגמה דליה למדני, תל אביב שרמן, מחפשים בעברית תשל"ז
- , 'פלשים בישראל', דבר, 9 במרס 1973, עמ' 40 שרמן, פלשים תומפסון
- Lloyd A. Thompson, *Romans and Blacks*, London 1989